

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри _____
(підпис)

доктор філ. наук, доцент

Нерубасська Алла Олександрівна

(наукове звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

« ____ » _____ 202 ____ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

**на тему: «Психологічний прогноз схильності до делінквентної поведінки
у співробітників органів внутрішніх справ»**

Виконав:

студент групи ІН18-8-24-М1ПС(2,0з)
(шифр групи)

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 Психологія

(код і найменування спеціальності)

Прокопець Сергій Сергійович

(ПІБ студента)

(підпис студента)

Керівник: д.філос. галузі знань 05

«Соціальні та поведінкові науки»

спеціальності 053 «Психологія», доцент

Єрмакова Аліса Сергіївна

(підпис наукового керівника)

2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»
Одеський інститут

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Спеціальності: 053 Психологія

Освітньої програми: «Психологія»

«Затверджую»

Завідувач кафедри _____

(підпис)

док. філ. наук, доцент Нерубасська А.О.

(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ)

«_____» _____ 2026р.

Завдання

на кваліфікаційну роботу студента

Прокопця Сергія Сергійовича

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема кваліфікаційної роботи Психологічний прогноз схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ

Керівник кваліфікаційної роботи д.філос. галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальності 05 «Психологія», доцент кафедри Єрмакова Аліса Сергіївна (посада, науковий ступінь, вчене звання)

2. Строк подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист: Травень 2026р.

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням /окремі аспекти роботи, обсяги роботи Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (80 найменувань). Загальний обсяг роботи – 95 друкованих сторінок, обсяг основної частини роботи складає 86 сторінок.

4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження: . Кваліфікаційна робота містить 2 таблиці.

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітка
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
1.	Збір та опрацювання наукових джерел	Листопад 2025	Листопад 2025	
2.	Написання вступу	Грудень 2025	Грудень 2025	
3.	Розділ 1. Основні особливості дослідження проблеми делінквентної поведінки особистості	Грудень 2025	Грудень 2025	
4.	Розділ 2. Методичні засади та методи дослідження	Січень 2026	Січень 2026	
5.	Розділ 3. Емпіричне прогнозування схильності до делінквентної поведінки співробітників ОВС	Березень 2026	Березень 2026	

1	2	3	4	5
6.	Висновки	Квітень 2026	Квітень 2026	
7.	Оформлення списку використаних джерел	Квітень 2026	Квітень 2026	
8.	Подання роботи на перевірку керівнику	Квітень 2026	Квітень 2026	
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	Квітень 2026	Квітень 2026	

АНОТАЦІЯ

Прокопеч С.С. «Психологічний прогноз схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» – Одеський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Одеса, 2026.

Актуальність дослідження психологічного прогнозу схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ зумовлена сучасними соціальними, правовими та професійними викликами, які постають перед правоохоронною системою України.

Мета – емпірично дослідити особливості укладання психологічного прогнозу щодо делінквентної поведінки співробітників ОВС..

У роботі були використані наступні **методи дослідження**: метод теоретичного аналізу наукових джерел, метод психолого-діагностичного обстеження, методи математичної статистики

Ключові слова: делінквентна поведінка, прогноз, особистість співробітника ОВС, тип нервової системи, акцентуації характеру.

ANNOTATION

Prokopets S.S. “Psychological prediction of the tendency to delinquent behavior in employees of internal affairs bodies”– It’s Manuscript.

Diploma’s work in obtaining the educational qualification of " bachelor's " Odesa Institute PJSC «Institution of higher education «Interregional Academy of Personnel Management». Odesa, 2026.

The relevance of the study of the psychological prognosis of the tendency to delinquent behavior in employees of internal affairs bodies is due to modern social, legal and professional challenges facing the law enforcement system of Ukraine.

The goal is to empirically investigate the features of drawing up a psychological prognosis regarding the delinquent behavior of employees of the Internal Affairs Department.

The following research **methods** were used in the work: the method of theoretical analysis of scientific sources, the method of psychological and diagnostic examination, methods of mathematical statistics

Keywords: delinquent behavior, prognosis, personality of an employee of the Internal Affairs Department, type of nervous system, character accentuations.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1	
ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	13
1.1. Проблема делінквентної поведінки у психологічній науці	13
1.2. Особливості особистості співробітника ОВС та витоки можливих девіацій.....	27
1.3. Загальна характеристика особистості та діяльності співробітника ОВС.....	44
Висновки до розділу 1	48
РОЗДІЛ 2	
МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	50
2.1 Методологічні засади обґрунтування психологічного прогнозу дослідження психологічних особливостей співробітників ОВС з ознаками делінквентної поведінки	50
2.2. Методи створення психологічного прогнозу схильності співробітників ОВС до делінквентної поведінки.....	60
Висновки до розділу 2	63
РОЗДІЛ 3	
ЕМПІРИЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СПІВРОБІТНИКІВ ОВС	65
3.1. Особливості основних параметрів делінквентної поведінки співробітників ОВС	65
3.2. Методичні рекомендації з профілактики делінквентної поведінки співробітників ОВС	74
Висновки до розділу 3.....	78
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84

ВСТУП

Актуальність дослідження психологічного прогнозу схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ зумовлена сучасними соціальними, правовими та професійними викликами, які постають перед правоохоронною системою України. Умови реформування правоохоронних органів, зростання суспільних вимог до професійної етики працівників поліції, підвищений рівень соціальної напруги та тривалий вплив стресогенних чинників професійної діяльності актуалізують проблему профілактики девіантних і делінквентних проявів серед працівників системи МВС (О.Г. Васютинська, В.О. Лефтеров, Л.М. Прудка, О.М. Столяренко та ін.).

Професійна діяльність співробітників органів внутрішніх справ належить до категорії ризиконебезпечних видів праці, що супроводжується високим рівнем психоемоційного навантаження, постійною відповідальністю, необхідністю швидкого прийняття рішень у критичних ситуаціях, контактом із криміногенним середовищем та регулярним переживанням стресу. У таких умовах можуть формуватися професійна деформація, емоційне вигорання, агресивність, зниження самоконтролю та толерантності до фрустрації, що підвищує ризик виникнення делінквентної поведінки. Науковці наголошують, що професійна деформація працівників ОВС є наслідком дезадаптаційних процесів та впливає на систему цінностей, мотивацію й поведінкові реакції особистості.

Особливої значущості проблема набуває в умовах воєнного стану та загальної суспільної нестабільності, коли працівники правоохоронних органів перебувають у ситуації хронічного психічного перенапруження. Постійний контакт із насильством, загрозою життю, конфліктними ситуаціями та необхідністю застосування владних повноважень може сприяти розвитку агресивних тенденцій, емоційної нестійкості та порушень професійної саморегуляції. Дослідження психологічних аспектів агресії серед поліцейських свідчать про вплив стресу та небезпечних умов служби на формування

поведінкових відхилень і деструктивних форм реагування.

Водночас сучасна практика психологічного забезпечення правоохоронної діяльності потребує науково обґрунтованих підходів до раннього виявлення осіб, схильних до порушення правових і моральних норм. Психологічний прогноз делінквентної поведінки дозволяє не лише визначати індивідуально-психологічні чинники ризику, а й створювати ефективні програми психопрофілактики, психокорекції та професійного супроводу співробітників органів внутрішніх справ. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення таких характеристик особистості, як рівень самоконтролю, агресивності, тривожності, емоційної стійкості, локусу контролю, морально-правових установок та здатності до конструктивного подолання стресу.

Не менш важливим є і суспільний аспект проблеми. Будь-які прояви делінквентної поведінки серед працівників правоохоронних органів негативно впливають на рівень довіри населення до державних інституцій, формують негативний імідж правоохоронної системи та знижують ефективність забезпечення правопорядку. Саме тому проблема психологічного прогнозування схильності до делінквентної поведінки має не лише науково-теоретичне, а й вагоме практичне значення для забезпечення професійної надійності, психологічної безпеки та правомірної поведінки працівників органів внутрішніх справ.

Актуальність дослідження також визначається недостатньою розробленістю комплексних психодіагностичних моделей прогнозування делінквентної поведінки у працівників правоохоронної сфери. Незважаючи на наявність окремих досліджень професійної деформації, агресивності, емоційного вигорання та дезадаптації, проблема інтегрованого психологічного прогнозу делінквентних тенденцій потребує подальшого наукового аналізу та емпіричного вивчення. Це зумовлює необхідність розроблення сучасних методів психодіагностики та профілактичних заходів, спрямованих на збереження психологічного здоров'я та професійної ефективності співробітників органів внутрішніх справ.

Мета дослідження: емпірично дослідити особливості укладання психологічного прогнозу щодо делінквентної поведінки співробітників ОВС.

Для досягнення поставленої мети в процесі дослідження ставилися такі основні завдання:

1. Провести аналіз наукової літератури з проблеми формування в науці уявлень про делінквентну поведінку та особистість співробітника ОВС.
2. Укласти комплекс методик для створення психологічного прогнозу.
3. Провести емпіричне дослідження.
4. Укласти методичні рекомендації з профілактики делінквентної поведінки співробітників ОВС.

Об'єкт дослідження- особистість співробітника ОВС.

Предмет дослідження - психологічний прогноз схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ.

Методи дослідження. Для реалізації завдань кваліфікаційного дослідження були використані: метод теоретичного аналізу наукових джерел, спостереження, бесіди, метод психолого-діагностичного обстеження, методи математичної статистики.

У дослідженні застосовано опитувальник ЕРІ Г. Айзенка, методику діагностики властивостей нервової системи Є. Ільїна, опитувальник акцентуацій характеру Х. Шмішека, розроблений на основі концепції К. Леонгарда, а також методику визначення самооцінки О. Мікшина.

Теоретичне значення дослідження психологічного прогнозу схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ полягає у поглибленні наукових уявлень про психологічні механізми виникнення, розвитку та прояву делінквентної поведінки в умовах професійної правоохоронної діяльності. Результати такого дослідження сприяють розширенню теоретико-методологічної бази юридичної, соціальної та екстремальної психології, а також психології професійної діяльності.

Наукова значущість дослідження визначається можливістю комплексного аналізу особистісних, емоційно-вольових, мотиваційних і поведінкових

чинників, які зумовлюють схильність працівників органів внутрішніх справ до делінквентних проявів. У межах дослідження уточнюються психологічні характеристики особистості, що можуть виступати предикторами протиправної чи девіантної поведінки, зокрема рівень агресивності, імпульсивності, тривожності, фрустраційної толерантності, локусу контролю, морально-правових установок та особливостей професійної самосвідомості.

Теоретичне значення роботи також полягає у систематизації наукових підходів до розуміння феномену делінквентної поведінки в професійному середовищі правоохоронців. Дослідження дозволяє інтегрувати положення психології особистості, психології девіантної поведінки, кримінальної психології та психології професійного стресу в єдину концептуальну модель прогнозування ризику делінквентних проявів. Це створює підґрунтя для подальшого розвитку міждисциплінарних досліджень у сфері психологічного забезпечення правоохоронної діяльності.

Важливим аспектом теоретичного значення є розроблення та наукове обґрунтування психологічного прогнозу як системи оцінювання індивідуально-психологічних характеристик працівника з метою визначення ймовірності виникнення деструктивних форм поведінки. Це сприяє уточненню понятійного апарату дослідження, зокрема змісту понять «делінквентна поведінка», «схильність до делінквентної поведінки», «професійна деформація», «психологічний ризик» та «прогностична модель особистості працівника правоохоронних органів».

Крім того, результати дослідження розширюють наукові уявлення про вплив професійного середовища на трансформацію особистості співробітника органів внутрішніх справ. Теоретичний аналіз дозволяє визначити взаємозв'язок між специфікою службової діяльності, психоемоційним навантаженням, професійним стресом і формуванням дезадаптивних поведінкових стратегій. У цьому контексті поглиблюються знання щодо механізмів професійної деформації, емоційного вигорання та порушення морально-етичних регуляторів поведінки.

Теоретична цінність дослідження також полягає у можливості створення концептуальної моделі раннього психологічного прогнозування делінквентної поведінки. Така модель може стати основою для подальших наукових розробок у сфері психодіагностики, профвідбору та психологічного супроводу працівників правоохоронних органів. Вона сприятиме розвитку наукових підходів до визначення критеріїв професійної надійності, психологічної стійкості та здатності до ефективної саморегуляції в екстремальних умовах службової діяльності.

Отже, теоретичне значення створення психологічного прогнозу схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ полягає у поглибленні наукового розуміння психологічних детермінант делінквентності, удосконаленні теоретичних моделей професійної поведінки правоохоронців та формуванні наукового підґрунтя для подальших досліджень у галузі юридичної та професійної психології.

Практичне значення створення психологічного прогнозу схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ полягає у можливості своєчасного виявлення психологічних чинників ризику, які можуть призводити до порушення правових, моральних та професійно-етичних норм у службовій діяльності правоохоронців. Розроблення та впровадження такого прогнозу сприятиме підвищенню ефективності системи психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ, удосконаленню кадрової політики та профілактиці професійних деформацій.

Одним із основних напрямів практичного значення дослідження є можливість використання результатів у процесі професійного психологічного відбору кандидатів на службу в органах внутрішніх справ. Психологічний прогноз дозволяє виявляти осіб із підвищеним рівнем агресивності, імпульсивності, емоційної нестійкості, низьким рівнем самоконтролю або схильністю до девіантних форм поведінки ще на етапі первинного відбору. Це дає змогу мінімізувати ризик потрапляння до правоохоронної системи осіб, які можуть бути схильними до службових порушень, зловживання владою чи інших

форм делінквентної поведінки.

Важливим практичним аспектом є використання прогностичної моделі у системі психологічного супроводу працівників органів внутрішніх справ. Результати психологічного прогнозування можуть застосовуватися практичними психологами для проведення регулярного моніторингу психоемоційного стану співробітників, оцінювання рівня професійного стресу, виявлення ознак професійної деформації та емоційного вигорання. Це створює можливість своєчасного впровадження психокорекційних, профілактичних і реабілітаційних заходів, спрямованих на збереження психологічного здоров'я правоохоронців.

Практичне значення дослідження також полягає у можливості розроблення ефективних програм профілактики делінквентної поведінки серед працівників органів внутрішніх справ. На основі отриманих результатів можуть бути створені тренінгові програми, психопросвітницькі заходи та методичні рекомендації, спрямовані на розвиток навичок саморегуляції, емоційної стійкості, конструктивного подолання стресових ситуацій, підвищення рівня професійної відповідальності та правосвідомості.

Крім того, результати дослідження можуть бути використані керівниками правоохоронних підрозділів для вдосконалення системи управління персоналом. Психологічний прогноз сприяє більш об'єктивному оцінюванню професійної надійності працівників, визначенню рівня їхньої психологічної готовності до виконання службових обов'язків в екстремальних умовах та прийняттю ефективних кадрових рішень. Це дозволяє підвищити рівень дисципліни, відповідальності та професійної компетентності особового складу.

Особливого значення результати дослідження набувають у контексті профілактики службових правопорушень, корупційних проявів та випадків перевищення службових повноважень. Використання психологічного прогнозу як інструменту раннього виявлення ризикованих поведінкових тенденцій сприятиме зниженню кількості правопорушень серед працівників органів внутрішніх справ та підвищенню довіри суспільства до правоохоронної системи.

Практична цінність роботи полягає також у можливості використання її результатів у навчальному процесі закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Матеріали дослідження можуть бути застосовані під час підготовки майбутніх правоохоронців, психологів системи МВС та фахівців у галузі юридичної психології, зокрема при викладанні дисциплін, пов'язаних із психологією девіантної поведінки, професійною етикою, психологією стресу та психологічним забезпеченням правоохоронної діяльності.

Отже, практичне значення створення психологічного прогнозу схильності до делінквентної поведінки у співробітників органів внутрішніх справ полягає у підвищенні ефективності професійного відбору, удосконаленні психологічного супроводу правоохоронців, запобіганні професійним деформаціям і правопорушенням, а також у забезпеченні психологічної безпеки та професійної надійності працівників правоохоронної системи.

Структура дипломної роботи визначена метою та завданнями магістерського дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (80 найменувань). Загальний обсяг роботи – 95 друкованих сторінок, обсяг основної частини роботи складає 86 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Проблема делінквентної поведінки у психологічній науці

Проблематика девіантної поведінки фактично існувала впродовж усієї історії розвитку людства та постійно поставала як важливе практичне питання суспільного життя. У різні історичні епохи вона осмислювалася через різноманітні поняття та трактувалася залежно від культурних, моральних і соціальних уявлень певного часу. Ще з давніх часів у літописах, філософських працях та усній народній творчості зустрічаються нарікання на моральне падіння молодого покоління, нехтування традиціями, порушення етичних норм та суспільних правил. Особливо помітними подібні явища ставали в періоди соціальних криз, воєн, політичних потрясінь і занепаду державних систем [11].

Історичний досвід свідчить про те, що піднесення античних і середньовічних держав значною мірою забезпечувалося високим рівнем громадянської активності, дотриманням суспільних норм, моральною стійкістю населення та дисциплінованістю військових структур. Водночас процеси деградації та занепаду суспільств нерідко супроводжувалися збільшенням кількості порушень соціально схвалюваних моделей поведінки. У сучасній науковій літературі девіантна поведінка визначається як сукупність вчинків або окремих поведінкових актів, які суперечать загальноприйнятим соціальним, правовим чи моральним нормам. Часто така поведінка виступає способом самовираження, протесту або самоствердження, особливо серед підлітків та молоді. Водночас значна частина проявів девіантності стає предметом вивчення психології, кримінології, соціології та юридичних наук, оскільки відхилення від нормативної поведінки можуть становити загрозу як для окремої особистості, так і для суспільства загалом [11, 14, 26].

Проблема девіацій досліджувалася багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями. Значний внесок у розроблення цієї тематики зробили А. Адлер, Е. Дюркгейм, Е. Еріксон, А. Маслоу, Р. Мертон, Ч. Ломброзо та інші вчені, які аналізували соціальні, психологічні, біологічні та культурні чинники виникнення відхилень у поведінці людини.

Різноманітні прояви відхилення від усталених норм поведінки здавна знаходили відображення і в народній культурі. У мовній традиції кожного народу сформувалися численні образні характеристики людей із певними негативними чи нестандартними рисами поведінки [24]. Такі лексичні одиниці виконували не лише описову, а й виховну функцію, слугуючи своєрідним засобом морального контролю та суспільної оцінки. У словнику української мови, укладеному Б. Грінченко, міститься значна кількість слів, що характеризують різні форми поведінкових відхилень, особливості темпераменту або моральних якостей людини. Окрім цього, народна педагогіка закріплювала відповідні уявлення через прислів'я, приказки та примовки, які виконували роль морально-етичних орієнтирів у процесі соціалізації особистості.

Наукове осмислення девіантної поведінки розпочалося наприкінці XIX століття. Одним із перших дослідників, який здійснив системний аналіз цього феномену, став Е. Дюркгейм. Він описав явище аномії — стану суспільства, за якого послаблюється дія соціальних норм і механізмів контролю. Надалі ця концепція стала основою для численних соціологічних і психологічних досліджень девіантної поведінки [цит. за 45].

Відтоді науковці активно дискутують щодо природи, причин та сутності девіантної поведінки, пропонуючи різні підходи до її визначення. Частина дослідників підтримує ідеї Е. Дюркгейм про те, що за умов стабільного функціонування суспільства рівень девіантних проявів залишається відносно помірним. Проте в періоди соціальної дезорганізації, економічної нестабільності, воєнних конфліктів або масштабних суспільних трансформацій ефективність нормативного контролю суттєво знижується, що, своєю чергою, сприяє збільшенню кількості міжособистісних і міжгрупових конфліктів та

поширенню різних форм девіантної поведінки.

Інший підхід до пояснення причин девіантної поведінки запропонував Р. Мертон. Розвиваючи концепцію аномії, дослідник зазначав, що девіантні прояви посилюються тоді, коли в суспільстві існують загально визнані життєві цілі, однак значна частина людей не має доступу до соціально схвалених способів їх досягнення. За таких умов люди починають шукати альтернативні, нерідко незаконні чи аморальні засоби реалізації власних потреб та прагнень. Унаслідок цього в суспільстві поступово формується толерантне ставлення до поведінкових моделей, які раніше вважалися неприйнятними [цит. за 67].

У межах своєї теорії Р. Мертон виокремив п'ять основних форм аномічної адаптації особистості: конформізм, інновацію, ритуалізм, ретритизм та заколот.

Конформізм передбачає прийняття як суспільно схвалених цілей, так і легітимних засобів їх досягнення.

Інновація характеризується прагненням досягти прийнятих у суспільстві цілей за допомогою нелегальних або соціально неприйнятних методів, зокрема через шантаж, шахрайство чи рекет.

Ритуалізм проявляється у формальному дотриманні соціальних правил при втраті зацікавленості в самих цілях культури.

Ретритизм означає відмову і від соціальних цілей, і від засобів їх реалізації, що часто виявляється у соціальній ізоляції або бродяжництві. Заколот же пов'язаний із прагненням замінити існуючу систему соціальних цінностей і норм новими суспільними орієнтирами.

Подальший розвиток цієї концепції здійснив Т. Парсонс [цит. за 35]. Учений розширив типологію аномічних адаптацій, запропоновану Мертоном, акцентуючи увагу на ролі соціальних очікувань у формуванні девіантної мотивації. На його думку, молоде покоління нерідко стикається з нечіткістю або суперечливістю суспільних норм і цінностей, через що молоді люди орієнтуються переважно на досягнення особистого успіху, нехтуючи соціально прийнятними способами його реалізації. Саме така невизначеність моральних орієнтирів, за Т. Парсонсом, може сприяти виникненню девіантної поведінки.

У 60-х роках XX століття значного поширення на Заході набув ще один підхід до вивчення девіацій, пов'язаний із працями Е. Гофмана. У своїх роботах дослідник аналізував механізми формування девіантної ідентичності та способи її соціального конструювання. Використовуючи метод включеного спостереження та детальний аналіз міжособистісних взаємодій, він розробив концепцію стигматизації [цит. за 65].

Під стигмою Е. Гофман розумів певну фізичну, психологічну або соціальну ознаку, яка стає підставою для негативного маркування особистості з боку суспільства. Таке «таврування» формує негативний соціальний образ людини, ускладнює її соціальну адаптацію та сприяє виникненню ізоляції. Людина, яка зазнає стигматизації, часто починає демонструвати девіантну поведінку як реакцію на несправедливе ставлення та суспільне відторгнення. У результаті це ще більше поглиблює її соціальну ізоляцію та посилює негативне ставлення оточення, що може призводити до застосування примусових заходів корекції чи покарання.

Поняття «аномія», яке тривалий час використовувалося для позначення відхилень від соціальних норм, згодом поступилося місцем терміну «девіантна поведінка». Саме це поняття стало найбільш поширеним у сучасній психологічній та соціологічній науці. Спочатку воно активно використовувалося в дослідженнях кримінальної психології, а пізніше закріпилося і в загальнопсихологічній термінології [70].

У психологічному словнику девіантна поведінка визначається як сукупність вчинків або окремих дій, що суперечать моральним чи правовим нормам, прийнятим у суспільстві. У словнику за редакцією В.Зінченка цей феномен трактується як поведінка, яка не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим нормам певної соціальної групи чи суспільства загалом. Подібні відхилення можуть призводити до соціальної ізоляції особистості, необхідності психокорекції, лікування або застосування заходів соціального контролю й покарання. До найбільш поширених форм девіантної поведінки дослідники відносять злочинність, алкоголізм, наркоманію та суїцидальну

поведінку [цит. за 35].

Аналіз наукової літератури свідчить про існування різних підходів до пояснення причин девіантної поведінки. Один із найперших напрямів пов'язував виникнення поведінкових відхилень із біологічними чинниками, насамперед із порушеннями функціонування головного мозку та нервової системи. Засновником цього підходу вважають Е. Крепелін, який створив систематику психічних захворювань на основі нозологічного принципу.

Учений описав характерні психічні та фізіологічні прояви різних розладів, дослідив особливості їх перебігу, а також зробив значний внесок у вивчення психозів, епілепсії та невротичних порушень. Його праці стали важливим підґрунтям для подальших досліджень біологічних механізмів девіантної поведінки [цит. за 54].

Подальший розвиток біологічного напрямку у вивченні психічних відхилень пов'язаний із діяльністю учнів Е. Крепеліна — Ф. Ніссл, А.Альцгеймер та К.Бродман. Їхні наукові дослідження значною мірою сприяли розвитку знань про нормальну та патологічну анатомію головного мозку. Вчені вивчали особливості будови нервових клітин, гістопатологічні зміни при психічних захворюваннях, а також цитоархітектоніку мозкових структур, що дало змогу глибше зрозуміти біологічні механізми психічних розладів [цит. за 67].

Важливий внесок у дослідження психічних відхилень зробив і швейцарський психіатр О. Блейлер. Використовуючи методи психологічного аналізу, він описав низку порушень психічного функціонування, серед яких аутизм, паралогічне мислення, шизофренія та інші форми психопатології. Його праці сприяли розвитку клінічної психіатрії та поглибленню уявлень про механізми формування психічних розладів [цит. за 17].

Інший напрям дослідження девіантної поведінки був пов'язаний із вивченням так званих граничних психічних станів. Представники цього підходу намагалися пояснити причини поведінкових відхилень особливостями психічної дисгармонії особистості. Значний внесок у розвиток цього напрямку зробив П.

Ганнушкін. Він зазначав, що поняття характеру нерозривно пов'язане з певною внутрішньою дисгармонією психіки. Учений обґрунтовував існування різних типів психічної дисгармонійності та виділяв окремі групи характерологічних відхилень [цит. за 28].

Окремий напрям у вивченні девіантної поведінки сформувався в межах правового підходу, який був орієнтований на пошук специфічних ознак, притаманних особам зі злочинною поведінкою. Засновником цього напрямку вважають Ч. Ломброзо. Дослідник застосовував антропометричні методи, а також дані патологічної анатомії, фізіології та психології для обґрунтування теорії «природженого злочинця» [цит. за 62].

На думку Ч. Ломброзо, схильність до злочинної поведінки є наслідком біологічного атакізму — успадкування примітивних інстинктів, властивих раннім етапам розвитку людства. Учений вважав, що ступінь такого успадкування визначає ймовірність та характер злочинної діяльності особистості. Для виявлення потенційних злочинців він намагався використовувати зовнішні фізичні ознаки, зокрема особливості будови черепа, міміки, погляду, а також характерні поведінкові риси.

Серед типових характеристик злочинної особистості Ч. Ломброзо виокремлював низький рівень інтелектуального розвитку та моральних почуттів, жорстокість, агресивність, мстивість, емоційну нестійкість, відсутність здатності до моральної рефлексії та співпереживання. Також він звертав увагу на схильність до насильницьких дій щодо слабших людей або тварин, підвищену чутливість до критики, імпульсивність і нездатність визнавати власну провину. Згідно з його поглядами, подібні риси могли зумовлювати особливу жорстокість і цинізм у поведінці правопорушників.

Попри значний вплив на розвиток кримінології, теорія Ч. Ломброзо зазнала гострої критики з боку сучасників і в подальшому була значною мірою відкинута. Водночас окремі її положення стали основою для подальших досліджень у галузі психології та кримінології. Згодом у науковому обігу більш поширеним став термін «делінквентна поведінка» (від латинського delinquent —

правопорушник, злочинець), який використовувався для позначення протиправних форм поведінки.

Теоретичні основи концепції делінквентної поведінки були розроблені у працях Д. Крессі, а також у дослідженнях А. Лічко.

На сьогодні одним із найбільш розроблених напрямів вивчення девіантної поведінки залишається психіатричний підхід, який історично продовжив розвиток нозологічної традиції. Його актуальність значною мірою пояснюється суспільною потребою у діагностиці та лікуванні психічних розладів, що реалізується через широку мережу спеціалізованих медичних установ. У межах цього напрямку працюють тисячі фахівців у різних країнах світу, переважно представники медичної галузі. Теоретичні основи психіатричного підходу формувалися протягом тривалого історичного періоду — від праць Ф. Месмера до сучасних психоаналітичних концепцій [цит. за 59].

Досліджуючи патологічно-агресивні форми поведінки дітей і підлітків, науковці пов'язують їх виникнення зі зростанням різноманітних поведінкових девіацій, психічних розладів та деформацій потягів. На їхню думку, подібні порушення негативно впливають на формування пізнавальної мотивації, водночас поєднуючись із достатньо розвиненою соціальною орієнтацією та здатністю маніпулювати іншими людьми [25, 36, 48, 59].

Дослідники описують так званий дефіцитарний тип особистості, для якого характерні когнітивна обмеженість, нездатність до емпатії та підтримання стабільних емоційних взаємин, прагнення до швидкого задоволення потреб без значних вольових зусиль або праці. Також таким особам властиві емоційна нестійкість, схильність до підвищеної дратівливості, неспокою та агресивного реагування на фрустраційні ситуації. Серед інших ознак називаються виражений егоцентризм, асоціальні форми поведінки та відсутність почуття провини за власні негативні вчинки.

Підхід до проблеми аномального розвитку особистості розглядає девіантну поведінку крізь призму теорії діяльності [60]. Вчені виокремлюють кілька рівнів розвитку особистості: психобіологічний, конвенціональний та

рівень рефлексивної особистості.

На психобіологічному рівні вирішальну роль, на її думку, відіграють типологічні властивості темпераменту, що визначають особливості психологічної реактивності людини. Надмірна агресивність або, навпаки, виражена астеничність можуть порушувати гармонійні взаємини особистості із соціальним середовищем.

На конвенціональному рівні труднощі у засвоєнні соціальних норм і правил поведінки сприяють закріпленню агресивних установок та формуванню деструктивних моделей реагування. Подібні порушення пов'язуються з недостатнім розвитком навичок довільної поведінки та самоконтролю.

На рівні рефлексивної особистості формується самосвідомість, яка виступає регулятором поведінки та забезпечує орієнтацію людини на певну референтну групу.

Вчені виділяють два основні типи відхилень на цьому рівні [16, 18].

Перший пов'язаний із недостатнім розвитком смислових структур особистості, що призводить до відсутності власних переконань та надмірної залежності від найближчого соціального оточення.

Другий тип характеризується формуванням автономної, але асоціальної системи ціннісних орієнтацій. На думку вчених, корекція подібних відхилень має здійснюватися шляхом оптимальної організації соціального середовища та використання ресурсів, здатних компенсувати наявні деформації й запобігати їх розвитку в майбутньому.

Психологічний напрям у дослідженні девіантної поведінки почав активно розвиватися порівняно недавно. Значний внесок у його становлення зробив В. Вундт, який вважав, що визначальну роль у поведінці людини відіграє воля. Науковець підкреслював, що саме рівень розвитку вольової сфери та моральної спрямованості особистості значною мірою визначає соціальну якість її вчинків і поведінки загалом [цит. за 44].

У сучасних дослідженнях психологічний підхід дедалі більше набуває соціальної спрямованості [23, 28, 34, 49]. Це підтверджується активними

науковими дискусіями, що ведуться переважно у соціологічних та психологічних виданнях. Попри різноманітність підходів, більшість сучасних концепцій мають спільні теоретичні положення. Передусім підкреслюється, що джерелом девіантної поведінки часто виступає соціальна нерівність та відмінності у можливостях задоволення потреб різних соціальних груп.

Наголошується також, що незначні поведінкові порушення, такі як грубість або обман, зазвичай регулюються через систему соціальних санкцій, тоді як делінквентні та кримінальні прояви стають предметом правового контролю.

Особливу увагу сучасні дослідники приділяють так званим адиктивним формам девіантної поведінки. Під адикціями розуміють патологічні прагнення людини змінити свій психоемоційний стан за допомогою психоактивних речовин або надмірної фіксації на певних видах діяльності. До таких форм відносять алкоголізм, наркоманію, азартні та комп'ютерні ігри, надмірне захоплення музикою чи певною діяльністю, що супроводжується уникненням реального життя та нехтуванням соціальними обов'язками [54].

Фактично сучасні теорії девіантної поведінки є переосмисленням давно відомих соціально-психологічних закономірностей із використанням новітньої наукової термінології. Так, представники функціоналізму Д. Енджелл та Г. Керр вважали, що причиною неадекватної поведінки є недостатня здатність психіки людини адаптуватися до природного й соціального середовища [цит. за 77].

Представники біхевіоризму, своєю чергою, стверджували, що подолання соціальних проблем можливе завдяки створенню науково обґрунтованої системи стимулів і підкріплень. Необіхевіористи розвивали цю ідею, пропонуючи формувати відповідні моделі поведінки через систему позитивного та негативного підкріплення. Зокрема, німецький військовий психолог Альтріхтер рекомендував для підвищення бойової активності максимально враховувати особисті егоїстичні потреби військовослужбовців. Американські психологи Д. Андрюс та А. Міллер підкреслювали важливість організації життя військових колективів з урахуванням механізмів наслідування, особливо в

умовах екстремальних ситуацій [цит. за 48].

Значний вплив на розвиток сучасних уявлень про девіантну поведінку справила й психосоціальна концепція Е. Еріксон. Учений вважав, що причини поведінкових відхилень значною мірою пов'язані з невдалим подоланням особистістю основних криз психосоціального розвитку, які людина переживає в процесі свого онтогенезу. Саме труднощі у формуванні ідентичності, автономії чи соціальної довіри можуть у подальшому сприяти виникненню різноманітних форм девіантної поведінки.

Згідно з психосоціальною концепцією Е. Еріксон, упродовж життя людина проходить вісім основних кризових етапів розвитку. Вони охоплюють періоди немовляти, раннього дитинства, дошкільного віку, молодшого шкільного віку, підліткового та юнацького періодів, ранньої дорослості, зрілого віку та старості. Кожна з цих стадій супроводжується специфічним внутрішнім конфліктом, успішне або неуспішне подолання якого визначає подальший розвиток особистості [цит. за 5].

На кожному віковому етапі можуть формуватися як позитивні, так і негативні особистісні якості. Так, замість базової довіри до світу у людини може виникнути недовіра до оточення; замість автономності — невпевненість у собі та схильність до сумнівів; замість ініціативності — стійке почуття провини. У подальшому замість працелюбності може розвиватися відчуття власної неповноцінності, а труднощі у формуванні особистісної ідентичності здатні призводити до рольової невизначеності та внутрішньої дезорієнтації.

У дорослому віці негативне проходження криз може виявлятися у прагненні до соціальної ізоляції замість здатності до близьких і щирих взаємин, у стагнації особистісного розвитку замість творчої продуктивності, а також у переживанні розчарування та відчаю замість почуття життєвої цілісності й задоволення прожитим життям. Таким чином, невдале подолання кризових періодів позбавляє особистість можливості сформувати важливі позитивні риси характеру — оптимізм, силу волі, цілеспрямованість, компетентність, здатність до вірності, любові, турботи про інших та життєву мудрість.

Особливий підхід до пояснення причин девіантної поведінки був запропонований засновником гуманістичної психології А. Маслоу. Учений досліджував вплив людських потреб та їх ієрархічної організації на поведінку особистості й життєву стратегію людини. У межах своєї відомої концепції він виділив п'ять основних рівнів потреб: фізіологічні потреби, потребу в безпеці, потребу у приналежності та любові, потребу в самоповазі й компетентності, а також потребу в самоактуалізації [цит. за 18].

Окрему увагу А. Маслоу приділив так званим дефіцитарним потребам. Йдеться про ситуації, коли людина орієнтується виключно на споживання та отримання благ, не прагнучи до саморозвитку чи духовного вдосконалення. Подібна спрямованість, на думку вченого, може призводити до формування різноманітних девіантних проявів, зокрема так званих метапатологічних потреб, які деструктивно впливають на особистість і спонукають її до порушення моральних та правових норм.

До основних ознак таких метапатологій А. Маслоу відносив нездатність до глибоких емоційних прив'язаностей, небажання обмежувати власні інтереси заради інших людей, прагнення жити лише поточним моментом, відсутність життєвих смислів та небажання працювати над особистісним самовдосконаленням. У емоційній сфері це проявляється недовірою, цинізмом, агресивністю, егоцентризмом, ворожістю, емоційною дезінтеграцією та схильністю перекладати відповідальність за власні проблеми на інших.

Проблема девіантної поведінки злочинців тривалий час досліджувалася психологами на замовлення правоохоронних структур і служб, діяльність яких спрямована на боротьбу зі злочинністю [цит. за 58]. Значний внесок у розвиток цього напрямку зробили Д. Завадський, А. Коні, В. Бехтерев. Цими вченими була організована масштабна система психологічного вивчення різних категорій правопорушників — від осіб, схильних до хуліганства, до вбивць і сексуальних злочинців [цит. за 45].

Новий погляд на проблему девіантності запропонували українські науковці, які пов'язували виникнення асоціальної поведінки з дефіцитом

повноцінного спілкування в процесі розвитку особистості. Досліджуючи антисоціальну поведінку старших дошкільників, учені дійшли висновку, що головною причиною таких відхилень є нестача позитивної взаємодії в сім'ї. Відсутність емоційної підтримки та належного виховного впливу перешкоджає формуванню моральних якостей, соціально прийнятних навичок поведінки та позитивних звичок [19, 21, 44].

У подальшому дитина намагається компенсувати дефіцит спілкування через залучення до асоціального середовища, де засвоює агресивні та деструктивні моделі поведінки. Це може проявлятися у схильності до бійок, конфліктів, немотивованих агресивних вчинків та відмові від соціально схвалених форм взаємодії. У результаті формується своєрідна система «перевернутих цінностей», орієнтована на заперечення моральних норм та соціально прийнятних способів поведінки [19, 21, 44].

Подальше узагальнення досліджень у сфері юридичної та кримінальної психології було здійснене М. Єнікєєвим, який виходив із того, що поведінка людини є цілісною системою, яка визначається її базовими цінностями, життєвими установками та мотиваційною сферою. Саме ці внутрішні позиції особистості регулюють вибір цілей, мотивів та способів поведінки [цит. за 26].

На думку вченого, причини девіантної поведінки значною мірою пов'язані з порушенням механізмів саморегуляції та дефектами соціалізації. Дослідник вказував, що для злочинців характерна деформована самооцінка, яка проявляється у завищеному уявленні про власні можливості, низькому рівні самокритичності, високих домаганнях при недостатніх реальних ресурсах для їх реалізації, а також у прагненні будь-якою ціною підтримувати свій авторитет у референтній групі [цит. за 26].

Вчений наголошував на звуженості та примітивізації їхніх потреб, переважанні матеріально-утилітарних інтересів, недостатньому розвитку соціально значущих мотивів, зокрема потреби у праці, моральній діяльності та суспільно корисній активності. Для таких осіб характерними є надмірна споживацька орієнтація, заздрість, жадібність, прагнення до зовнішнього

престижу та бажання не поступатися іншим у володінні матеріальними благами [цит. за 26].

У дослідженнях психологічних причин девіантної поведінки окреме місце посідає аналіз порушень військової дисципліни. Так, В. Соколов здійснив аналіз причин девіантної поведінки військовослужбовців. Автор дійшов висновку, що витоки дисциплінарних порушень пов'язані з негативними проявами на різних структурних рівнях особистості [цит. за 11].

На біологічному рівні дослідник звертав увагу на переважання серед порушників дисципліни осіб із холеричним темпераментом, тоді як представники інших типів темпераменту траплялися значно рідше. На рівні життєвого досвіду вагоме значення надавалося наявності шкідливих звичок, зокрема зловживанню алкоголем. У структурі характеру порушників виявлялися такі риси, як негативізм, упертість, недостатня наполегливість та слабка готовність до виконання наказів.

Окрім цього, В. Соколов підкреслював важливість спрямованості особистості, яка може суперечити вимогам військової служби. До подібних проявів він відносив егоїзм, егоцентризм, а також різні форми гедонізму. Останній міг проявлятися як у пасивному вигляді — через лінощі та уникнення активної діяльності, так і в активній формі, коли людина орієнтується переважно на пошук задовольень, розваг та комфортного способу життя [цит. за 11].

Науковий інтерес становить і сучасний підхід до трактування девіантної поведінки, запропонований Ю. Клейберг [цит. за 51]. Дослідник розглядає девіацію як специфічний спосіб трансформації соціальних норм та очікувань через демонстрацію особистісного ставлення до них. На його думку, людина використовує різноманітні форми самовираження — сленг, символіку, стиль одягу, манеру поведінки чи окремі вчинки — для того, щоб підкреслити власну позицію стосовно суспільних норм і правил.

До проявів девіантної поведінки Ю. Клейберг відносить не лише самі дії, а й особливості способів досягнення значущих цілей, механізми психологічної розрядки та компенсації фрустрованих потреб. Девіантний вчинок, за його

концепцією, може виступати способом самореалізації, самоствердження та вираження власної «Я-концепції». Особливу увагу дослідник приділяє підлітковим формам девіації, для яких характерні емоційна насиченість поведінкових реакцій, імпульсивність, недостатній рівень самоконтролю, короткочасність афективних проявів та підвищена готовність до здійснення девіантних вчинків [цит. за 51].

Разом із тим, попри цінність такого підходу, його можна вважати дещо однобічним, оскільки він не враховує всієї складності психологічної структури особистості. Девіантна поведінка є багатокомпонентним феноменом, формування якого зумовлюється великою кількістю взаємопов'язаних факторів. На її розвиток можуть впливати біологічні особливості людини, індивідуально-психологічні риси, соціальне середовище, система цінностей, життєвий досвід, особливості виховання та характер міжособистісних взаємин [44].

Кожна індивідуальна комбінація особистісних властивостей, що формується в процесі онтогенезу, породжує специфічний спектр потреб, мотивів та поведінкових реакцій. Саме тому аналіз причин девіантної поведінки потребує комплексного підходу, який враховував би багаторівневу структуру особистості та дозволяв виявляти потенційні джерела поведінкових відхилень на різних рівнях її організації [44].

Таким чином, навіть короткий огляд основних наукових підходів до вивчення девіантної поведінки свідчить про складність і багатогранність цього феномену. Попри значну кількість теоретичних концепцій, проблема девіації залишається недостатньо дослідженою. Одним із найважливіших завдань сучасної психологічної науки є подальше уточнення сутності соціальної норми, механізмів її формування та причин виникнення різних форм поведінкових відхилень.

1.2. Особливості особистості співробітника ОВС та витоки можливих девіацій

Проблематика психологічної норми та відхилень від неї є однією з найбільш складних і дискусійних у сучасній психологічній науці. Поняття «норма» та «психічна норма» трактуються представниками різних наукових шкіл і професійних напрямів неоднозначно, що зумовлено як недостатньою визначеністю самих термінів, так і суттєвими теоретичними розбіжностями у підходах до їх інтерпретації.

Ще з античних часів уявлення про норму пов'язувалися з ідеєю «золотої середини», тобто з пошуком оптимального співвідношення та гармонії між різними проявами людської життєдіяльності. У сучасній науці норма розглядається як певний діапазон оптимального функціонування організму й психіки, у межах якого забезпечується стабільний та ефективний перебіг психофізіологічних процесів. При цьому підкреслюється, що межі норми не є абсолютно сталими, оскільки вони залежать від вікових, статевих, етнічних, культурних та інших особливостей людини, а також можуть змінюватися під впливом соціальних умов і розвитку науки [24].

Більш ґрунтовне теоретичне осмислення поняття норми представлено у теорії функціональних систем. У межах цього підходу норма розуміється як функціональний оптимум — певний інтервал найбільш ефективного функціонування живої системи з рухомими межами, у межах якого підтримується оптимальна взаємодія між окремими елементами системи та зовнішнім середовищем [24].

Одним із провідних принципів функціональної організації психіки вважається мультипараметричність. Це означає, що досягнення кінцевого результату діяльності забезпечується взаємодією багатьох компонентів системи. Зміна стану системи не руйнує її структуру повністю, а лише впливає на варіативність окремих параметрів та особливості їх функціонування [17].

Разом із тим проблема чіткого визначення психологічних параметрів

особистості та встановлення меж між нормою і патологією залишається надзвичайно складною. Недостатній рівень вивченості закономірностей функціонування психіки, а також складність самої структури особистості спричиняють існування великої кількості теоретичних і методологічних підходів до трактування психічного здоров'я та психологічної норми.

Суттєві труднощі також пов'язані з неоднозначністю базових понять психологічної науки. Відсутність чітких визначень, наявність значної кількості близьких за змістом термінів та використання різних назв для позначення подібних явищ зумовлюють різноманітність підходів до опису психічних відхилень. Так, поняття «психічні аномалії» окремі дослідники пов'язують виключно з порушеннями формування особистості, такими як психопатії чи акцентуації характеру. Інші ж автори трактують його значно ширше, включаючи різноманітні порушення психічної діяльності, які не досягають рівня психозу, але супроводжуються особистісними змінами та можуть сприяти формуванню девіантної поведінки [29].

У цьому контексті до психічних аномалій часто відносять також зміни особистості, пов'язані з алкоголізмом, легкими формами інтелектуальної недостатності, наслідками черепно-мозкових травм та іншими психофізіологічними порушеннями. Аналогічно й поняття «відхилена поведінка» нерідко використовується як узагальнювальний термін для позначення девіантної, делінквентної, асоціальної, кримінальної або суїцидальної поведінки [5].

Водночас медичні та соціальні критерії оцінювання поведінки людини далеко не завжди збігаються. Особа, яка не має психічних розладів, може грубо порушувати правові та моральні норми суспільства, тоді як людина з вираженими психічними відхиленнями здатна залишатися соціально адаптованою і законослухняною. У цьому аспекті показовою є позиція П. Ганнушкіна, який підкреслював, що одна й та сама характерологічна особливість може реалізовуватися як у соціально прийнятній, так і в деструктивній формі. Наприклад, люди з епілептоїдними чи шизоїдними рисами

можуть стати як видатними науковцями, митцями або професіоналами, так і особами з вираженими девіантними проявами. Вирішальне значення при цьому мають життєві орієнтації, цінності та смислові установки особистості [цит. за 34].

Одну з найбільш вдалих спроб окреслити зміст психологічної норми здійснив Г. Ушаков. Учений визначив низку критеріїв, які характеризують психічно здорову особистість. До них він відносив закономірність і впорядкованість психічних процесів, відповідність рівня психічного розвитку віковим особливостям людини, адекватність сприйняття навколишньої реальності та гармонійність взаємодії особистості із соціальним середовищем [цит. за 36].

Серед інших важливих ознак психологічної норми Г. Ушаков виділяв здатність людини адекватно реагувати на зовнішні подразники, підтримувати гармонійні стосунки з оточенням, критично оцінювати власну поведінку та коригувати її відповідно до соціальних вимог. Також важливими показниками психічного здоров'я є здатність до самоствердження без шкоди для інших, відповідальність за близьких людей, уміння адаптуватися до змін життєвих обставин та здатність свідомо планувати й реалізовувати власний життєвий шлях [цит. за 36].

Попри достатню повноту наведеного підходу, його практичне застосування для оцінювання конкретних вчинків людини як «нормальних» або «відхилених» залишається досить ускладненим.

Проблема співвідношення норми та аномалії у розвитку особистості детально розглядається у працях Б. Братусь. Спираючись на фундаментальну ідею С. Рубінштейна про те, що центральною характеристикою людини є її ставлення до іншого індивіда — як до мети або як до засобу, — Б.С. Братусь підкреслює, що справді нормальним можна вважати такий розвиток особистості, який приводить до розкриття її «родової людської сутності», тобто здатності сприймати іншого як самоцінність. Відповідно, аномальним є розвиток, що деформує або блокує це становлення, викривляючи сутнісну природу людини

[21].

До ознак порушеного розвитку свідомості він відносить сприйняття іншої людини як інструмента досягнення власних цілей, виражений егоцентризм, труднощі із самозреченням і здатністю до любові, слабку сформованість потреби у справжній внутрішній свободі, відсутність здатності до самопроекування майбутнього, недовіру до власних можливостей, а також дефіцит відповідальності перед собою, іншими людьми та майбутніми поколіннями. Водночас наголошується, що будь-яке відхилення не є однозначно негативним явищем, оскільки розвиток завжди поєднує втрати й набутки, а тому містить і потенціал нових якостей.

У межах цього підходу особистість розглядається не як ізольована структура, а як інструмент соціального буття, через який реалізується людська сутність у суспільстві. Відповідно, деформації особистості розглядаються як чинник, що обмежує повноту цієї реалізації та знижує рівень «людськості» у соціальному функціонуванні [21].

Психічне здоров'я, за Б. Братусем, має багаторівневу структуру. Він виділяє три основні рівні: психофізіологічний (пов'язаний з особливостями роботи мозку та нервової системи), індивідуально-психологічний (що забезпечує способи реалізації смислових прагнень людини) та особистісно-смисловий (який визначає систему цінностей і ставлень до світу та інших людей). Ці рівні є взаємопов'язаними, але можуть функціонувати з різним ступенем збереженості.

При цьому можливі ситуації, коли окремі рівні психічного здоров'я порушуються, тоді як інші залишаються відносно стабільними. Це зумовлює невідповідність між різними проявами особистості: зовнішньо «позитивні» якості характеру можуть поєднуватися з глибшими особистісними деформаціями і навпаки. Таким чином, структура особистості не зводиться до окремих її підсистем, таких як темперамент чи характер, хоча вони й є її складовими.

Особливу увагу дослідник приділяє рівням смислової організації

особистості. Вони варіюють від прагматично-ситуативного рівня, через егоцентричний і групоцентричний, до найвищого — просоціального, орієнтованого на суспільне благо та продуктивну діяльність.

У подальших роботах Б. Братусь доповнює цю модель ще одним рівнем — духовним (есхатологічним), який передбачає сприйняття людини як істоти, включеної у ширший духовний вимір буття.

Отже, співвідношення норми та психічного здоров'я є складним і багатовимірним явищем, оскільки нормативні критерії не завжди піддаються чіткому об'єктивному виміру. Крім того, психологічні та соціальні норми не завжди збігаються з фізіологічними показниками. Важливо також враховувати, що як норма, так і її порушення значною мірою визначаються соціальними умовами, мають культурну зумовленість і проявляються у взаємодії особистості з суспільством.

Проблема жорсткого протиставлення психічної норми та патології, а також існування між ними численних перехідних станів, була предметом уваги К. Леонгард. Учений запропонував концепцію акцентуйованих особистостей, прагнучи заповнити прогалину між нормальним і патологічним функціонуванням психіки. Він підкреслював, що індивідуальність людини визначається не всією сукупністю рис, а насамперед провідними психологічними характеристиками, серед яких особливе значення мають спрямованість інтересів, особливості емоційно-вольової сфери та інтелектуально-асоціативні процеси [цит. за 47].

Згідно з підходом К.Леонгарда, різний ступінь вираженості цих рис формує своєрідність особистості та водночас створює потенціал як для соціально конструктивної, так і для деструктивної поведінки. Акцентуйовані особистості розглядаються як проміжна ланка між нормою та патологією: вони не є психопатологією у клінічному розумінні, але характеризуються підвищеною чутливістю окремих рис характеру. За певних умов ці особливості можуть як сприяти успішній соціальній реалізації, так і призводити до конфліктів або дезадаптації [цит. за 47].

К. Леонгард звертав увагу на те, що у деяких осіб окремі риси характеру настільки посилені, що це може спричиняти повторювані конфліктні ситуації або емоційні зриви. Водночас він підкреслював, що така «загостреність» не є однозначно негативною: за сприятливих соціальних умов ці ж риси можуть сприяти досягненню високих результатів і навіть соціально значущих досягнень [цит. за 47].

Психопатологічні стани, за його підходом, характеризуються трьома ключовими критеріями: відносною стабільністю патологічних рис у часі, їх тотальністю (проявом у різних життєвих ситуаціях) та соціальною дезадаптацією, яка ускладнює ефективну взаємодію людини з оточенням. Якщо ці ознаки не спостерігаються одночасно, йдеться радше про акцентуацію характеру, а не про психопатію.

Важливо, що при акцентуаціях зазначені критерії проявляються неповною мірою. Такі риси можуть бути вираженими лише в окремих ситуаціях, особливо у стресових або нових умовах, і з віком часто зазнають пом'якшення. Саме тому їх діагностика, зокрема в контексті відбору або оцінювання осіб, є складною і потребує врахування ситуаційного чинника.

Щодо соціальної адаптації, то труднощі виникають не у будь-якому середовищі, а переважно в тих умовах, до яких особистість виявляється найменш підготовленою через свої індивідуальні особливості. Це підкреслює необхідність врахування характерологічних слабких місць у процесі виховання, професійної підготовки та організації діяльності, зокрема роботи з молоддю.

К. Леонгард підкреслював, що в акцентуйованих особистостях одночасно закладені як потенціал для соціально конструктивних досягнень, так і можливість прояву соціально деструктивних тенденцій. Розвиваючи ідеї типології характеру, А. Лічко запропонував власну класифікацію акцентуацій характеру у підлітковому віці, яка інтегрувала основні положення попередніх теоретичних підходів.

Узагальнюючи різні класифікаційні системи, можна умовно виокремити три великі групи акцентуацій.

До першої належать умовно «агресивні» типи,
до другої — «слабкі», а
до третьої — «помірно дезорганізуючі» варіанти.

Представники першої групи характеризуються підвищеним рівнем внутрішньої енергетичної напруги та схильністю до її зовнішньої розрядки, що нерідко супроводжується конфліктністю й агресивною поведінкою у соціальному середовищі. Натомість особи зі «слабкими» акцентуаціями демонструють підвищену потребу в захисті та стабільності, уникають напружених взаємодій і тяжіють до більш безпечних умов існування, де можуть поступово занурюватися у власний внутрішній або уявний світ.

Нові можливості для розуміння поведінки особистості, у тому числі девіантної, відкриває так звана «реверсивна теорія», яку розробляє М.Аптер [цит. за 48]. У межах цього підходу особистість розглядається як значно більш гнучка та мінлива система, ніж це традиційно передбачалося. Людина здатна по-різному реагувати на одні й ті самі стимули залежно від ситуації, часу та внутрішнього стану, що свідчить про динамічність її психологічної організації. Така варіативність поведінки не розглядається як патологія, а радше як природна характеристика психіки, яка забезпечує адаптивність і життєву ефективність.

Згідно з цим підходом, у частини осіб із девіантними проявами значну роль відіграють емоційні стани та потреба у зміні звичного соціального порядку. Іноді порушення норм виступає своєрідним способом самовираження або отримання емоційного підйому через демонстрацію протесту. Водночас навіть нормативна або конформна поведінка може виявлятися як одна з можливих стратегій, якщо вона відповідає внутрішнім потребам індивіда в конкретній ситуації. Як зазначає М. Аптер, окремі форми нетипової або навіть психопатологічно подібної поведінки можуть ситуативно проявлятися у психічно здорових людей як реакція на стресові умови, що підкреслює складність розмежування норми та відхилення [цит. за 48].

У цьому контексті можна припустити, що поведінка будь-якої людини — як нормативна, так і девіантна — визначається поєднанням зовнішніх обставин

і внутрішніх психологічних чинників. У різних ситуаціях активізуються різні потреби, мотиви та імпульси, що зумовлює варіативність поведінкових реакцій. Особи з більш сформованою системою цінностей, як правило, орієнтуються на внутрішні переконання та моральні принципи, тоді як менш зріла регуляція поведінки частіше підпорядковується ситуативним потягам і зовнішнім впливам.

Відповідно, для розуміння та діагностики девіантної поведінки необхідно враховувати динаміку потребнісної сфери особистості, її ієрархічну організацію, можливі деформації та зміщення пріоритетів. Без аналізу цих процесів неможливо ні повноцінно пояснити природу поведінкових відхилень, ні ефективно здійснювати їх корекцію [11].

Сам термін «потреба» також потребує уточнення. У загальному психологічному розумінні, за визначенням Є. Ільїн, потреба виступає як усвідомлення людиною стану нестачі або необхідності чогось значущого в певний момент, що супроводжується внутрішньою напругою і активізує пошук відповідного об'єкта задоволення [цит. за 69].

Є. Ільїн, уточнюючи власне трактування потреби, розширює це поняття, підкреслюючи, що воно охоплює не лише стан нестачі чогось або прагнення отримати необхідне чи бажане для досягнення мети. До нього також належить потреба зменшувати або усувати неприємні переживання, а в окремих випадках — навпаки, посилювати приємні емоційні стани.

Таке розуміння є загалом обґрунтованим, однак його доцільно конкретизувати з урахуванням завдань дослідження. У цьому контексті потреба може розглядатися як усвідомлена або неусвідомлена, природна чи набута, відносно стабільна або циклічна необхідність задоволення певного внутрішнього стану дефіциту чи напруження, що може мати як позитивний, так і негативний характер. При цьому способи її реалізації можуть бути як обмеженими, так і різноманітними.

Існують базові потреби, безпосередньо пов'язані з підтриманням життєдіяльності організму — у диханні, харчуванні, русі, відпочинку тощо.

Вони мають природний циклічний характер і можуть реалізовуватися різними способами. Водночас у людини нерідко формуються так звані квазіпотреби — прагнення регулювати власні емоційні та поведінкові стани відповідно до індивідуальних уявлень, які не завжди збігаються із соціально прийнятими нормами. У таких випадках можливе використання заміників реальних потреб або їх символічних форм задоволення, що іноді спричиняє звуження мотиваційної сфери та формування однобічних поведінкових стратегій [25].

З огляду на це доцільним є системне розуміння потреб як структуроутворювального елемента особистості.

У психологічній науці існує значна кількість класифікацій потреб, побудованих за різними критеріями:

- за суб'єктом діяльності (індивідуальні, групові, загальнолюдські),
- за об'єктом (матеріальні, духовні),
- за функціональним призначенням (потреби фізичного чи соціального існування),
- за характером активності (пізнавальні, захисні, комунікативні тощо).

Особливе місце займає ієрархічна модель А. Маслоу, а також підхід Г.Мюррея, який пропонував розширену систему потреб особистості.

Потреба може розглядатися як універсальний аналітичний критерій, за допомогою якого можливо описати різні психологічні феномени та структуру особистості в цілому. З цієї позиції вся система особистісних характеристик може бути представлена як ієрархічно організована сукупність взаємопов'язаних потреб [65].

Спираючись на системний підхід до аналізу особистості, а також на основі структурної моделі К.Платонова, можна умовно виокремити кілька взаємопов'язаних підструктур особистості, які організовані навколо єдиного системоутворювального центру — потреб.

До таких підструктур належать:

- біопсихічна сфера, пов'язана з базовими фізіологічними та психофізіологічними потребами;

- підструктура, що забезпечує функціонування психічних процесів;
- підструктура набуття індивідуального досвіду та формування ефективних способів діяльності;
- а також підструктура, яка визначає соціальну спрямованість особистості, її ціннісні орієнтації та життєві перспективи.

Додатково, окрім зазначених базових компонентів, важливе значення мають також потреби у спілкуванні та розвитку самосвідомості, оскільки вони істотно впливають на становлення особистості та можуть бути значущими індикаторами рівня її соціальної адаптації або девіантних тенденцій [6].

Варто виходити з припущення, що кожна з описаних підструктур особистості має власну внутрішню систему потреб, без задоволення яких неможливе повноцінне функціонування та розвиток людини на різних рівнях її буття — як організму, індивіда, особистості та суб'єкта духовної активності.

Так, у межах біопсихічної підструктури представлено комплекс потреб, що забезпечують нормальне функціонування людини передусім як біологічної системи та як носія психофізіологічних процесів. Практичні спостереження, зокрема під час діагностики осіб із девіантною поведінкою, свідчать, що тут часто виявляються акцентуації темпераменту, пов'язані з певною дисгармонією нервових процесів. Це означає, що потреби, зумовлені типологічними особливостями темпераменту, потребують обов'язкового врахування, оскільки в осіб з акцентуаціями вони нерідко є надмірно посиленими або, навпаки, недостатньо врівноваженими. Саме тому такі індивіди не завжди відповідають вимогам, зокрема служби в поліції, де важливими є стабільність і регуляція поведінки.

Підструктура психічних процесів (пізнавальних, емоційних і вольових) також відіграє ключову роль, оскільки саме через неї здійснюється взаємодія з особистістю військовослужбовця, включаючи діагностичні процедури, а також реалізуються процеси навчання, виховання й психологічної корекції в ході службової діяльності. Відповідно, психічні процеси є базовими як для виявлення девіантних проявів, так і для їх подальшого коригування.

Можна припустити, що у глибинних рівнях структури особистості окремі психічні процеси мають умовні “сховища”, у яких акумулюються результати їхньої попередньої активності, а також відбувається їхня подальша трансформація в нові психічні утворення — стани та властивості. Наприклад, у системі пам’яті фіксуються знання, автоматизовані навички та вміння, які формують основу досвіду й використовуються як у стандартних, так і в нестандартних ситуаціях. Уява, у свою чергу, бере участь у формуванні складніших особистісних утворень, зокрема переконань, поглядів, світоглядних позицій, а також елементів прогнозування майбутнього — ідеалів, мрій і віри [16].

У сфері спрямованості особистості завершується формування поточних оцінок власних можливостей і поведінки, тобто самооцінки як динамічного результату діяльності. Це особливо помітно в ситуаціях, коли індивід змушений співвідносити власні дії з вимогами середовища, оцінюючи рівень своєї відповідності до них. Саме тут формуються як адекватні, так і викривлені уявлення про себе, зокрема комплекси неповноцінності або завищені домагання. Водночас адекватність самосвідомості значною мірою залежить від рівня розвитку інтегративної підструктури спілкування, яка забезпечує формування й підтримку соціальних контактів.

З огляду на завдання аналізу девіантної поведінки у військовому середовищі, немає необхідності детально розглядати всі підструктури особистості. Доцільніше зосередитися на проблемі становлення нормативних потреб і можливих механізмах їх викривлення в процесі онтогенетичного розвитку особистості.

У контексті подальшого обґрунтування нашого дослідження доцільно ще раз підкреслити, що потреби людини, за винятком базових, є динамічними утвореннями і змінюються залежно від вікових особливостей, життєвих умов, стану здоров’я та інших чинників.

Вже з моменту народження в дитини починають проявлятися найзагальніші потреби, які переважно локалізуються в межах біопсихічної

сфери. Значна частина з них має генетично зумовлений характер і відображає програму поступового розгортання життєдіяльності організму у вигляді циклічних станів сну і активності, потреби в харчуванні, руховій активності, емоційній стимуляції тощо. Поряд із цим, навіть у немовляти формуються індивідуальні особливості потреб, що вимагають відповідної організації режиму життя з урахуванням типу нервової системи та темпераменту. Так, різні форми активності по-різному проявляються у дітей із високою чутливістю нервової системи (меланхолічний тип) та у більш урівноважених або рухливих дітей (флегматиків і сангвініків). На цьому етапі розвитку надзвичайно важливим є забезпечення адекватної емоційної взаємодії з оточенням, яка сприяє запуску та регуляції сенсорних і емоційно-пізнавальних процесів, що становлять основу формування індивідуального досвіду та майбутньої спрямованості особистості [28].

Окремо слід звернути увагу на роль психічних процесів у виникненні девіантних проявів. Уже в перші місяці життя дитина відчуває потребу через увагу, пам'ять і уяву поступово встановлювати зв'язок між звуковими сигналами та ситуаціями, в яких вони виникають. Чим більше таких відповідностей вона засвоює, тим ширшим стає її пасивний словниковий запас і здатність до розуміння значень. У процесі розвитку мовлення, коли дозріває артикуляційний апарат, дитина починає активно відтворювати почуті звуки, отримуючи позитивне підкріплення через емоційні реакції дорослих. Саме так поступово формується потреба у спілкуванні як одна з базових умов становлення особистості, тоді як її фрустрація може стати джерелом подальших відхилень [28].

На другому-третьому році життя посилюється потреба у мовленнєвій взаємодії. Розширення словникового запасу та досвіду взаємодії з оточенням сприяє формуванню мовленнєвої свідомості, а згодом і самосвідомості, яка розвивається через зовнішній та внутрішній діалог. Мислення у цьому контексті постає як механізм опосередкування смислів і символів, що дозволяє уяві прогнозувати розвиток ситуацій. Таким чином формуються основи інтелекту та

свідомості як системи осмислення дійсності [28].

У міру розвитку здатності до діалогу з іншими людьми та із самим собою, а також накопичення досвіду інтерпретації ситуацій, поступово задовольняється або, навпаки, фруструється потреба у впорядкуванні сприйняття. Як відомо, сприймання є первинною формою осмисленого відображення реальності, що здійснюється через внутрішнє мовленнєве позначення об'єктів. Несприятливі умови виховання можуть призводити до викривлення цих процесів і, відповідно, до формування відхилень у розвитку.

Отже, повноцінне сприйняття навколишнього світу можливе лише за умови достатньої сформованості всіх пізнавальних процесів. Порушення будь-якої з цих ланок — мовлення, мислення чи пам'яті — неминуче відображається на адекватності уяви та сприймання. Як зазначав У. Найссер, сприймання має конструктивний характер, оскільки передбачає постійне формування прогнозів щодо розвитку ситуації. Відповідно, на будь-якому етапі цієї системи може виникнути збій, що призводить до викривленого відображення дійсності, а отже — і до деформацій у самосвідомості, поведінці та діяльності співробітника ОВС.

Окремо слід наголосити на значенні емоційно-почуттєвої сфери як регулятора поведінки. Важливо розрізняти емоції як безпосередні реакції організму та почуття як більш складні утворення, пов'язані з усвідомленням соціальних норм, обов'язків і відповідальності. У військовій діяльності це розмежування є особливо важливим, оскільки в екстремальних умовах емоційні реакції можуть дезорганізовувати поведінку, тоді як почуття обов'язку та вольовий контроль виступають як механізми її стабілізації й управління діями [4].

Таким чином, недостатній розвиток морально-етичних почуттів і вольових якостей може виступати одним із чинників девіантної поведінки у співробітників ОВС, що підтверджується результатами проведеного дослідження.

Уявлення про волю як одну з ключових професійно значущих якостей військовослужбовця, яка фактично постає як специфічна людська потреба,

підтверджується у працях багатьох дослідників.

Так, І.М. Сеченов розглядав її як активний бік інтелекту та моральності, що може переважати навіть інстинкт самозбереження за наявності вагомих підстав. С.Д. Максименко трактував волю як здатність людини регулювати власну поведінку відповідно до внутрішніх і зовнішніх спонукань та поставлених цілей. На думку вченого, вольова дія є поведінкою з подвійною мотиваційною структурою, коли поряд із основним мотивом виникає додаткове уявне спонукання, особливо в умовах недостатньої сили первинного мотиву. В.О. Татенко визначав волю як потребу долати перешкоди. У концепції В.К. Каліна вона постає як свідомо організований процес мобілізації активності, її концентрації та спрямування на досягнення мети, а Є.П. Ільїн, у свою чергу, розглядав волю як механізм саморегуляції поведінки, що забезпечує самостійне прийняття рішень, ініціацію дій і контроль їх виконання відповідно до актуальних потреб [цит. за 43].

Окремо слід відзначити підхід І.Д. Бежа, який детально аналізує формування вольової дії, зокрема у підлітковому віці. Він підкреслює, що воля є процесом вибору, який визначається не лише конкретною ситуацією, а й цілісним образом проблеми, як вона постає у свідомості суб'єкта, і спрямований на досягнення поставленого завдання.

Психічні, емоційні та вольові процеси взаємодіють між собою, утворюючи стійкі психічні стани, які формують певний емоційний фон — позитивний або негативний. Саме цей фон впливає на актуалізацію досвіду, мотиваційну сферу особистості, а також визначає інтенсивність або гальмування поведінкових актів і вчинків у контексті самосвідомості [4].

В умовах служби молодий співробітник ОВС, як правило, очікує, що керівництво враховуватиме індивідуальні особливості його характеру, здібностей, комунікативних і самосвідомісних характеристик, застосовуючи при цьому максимально коректні та ненасильницькі способи впливу. Водночас кожен співробітник ОВС має не лише певний набір особистісних ресурсів, але й такі індивідуальні особливості, які можуть частково або повністю не відповідати

вимогам служби чи очікуванням керівництва.

У цьому контексті можна говорити про різні ступені відхилень від нормативних вимог. Частина з них є відносно очікуваними та коригованими в процесі адаптації (наприклад, недостатня стрійова підготовка, нестійкість уваги, нерозвинені навички оперативної пам'яті або недостатня структурованість професійних уявлень). Інші ж можуть виходити за межі компенсаторних можливостей періоду первинної адаптації, що підвищує ризик порушень дисципліни, статутного порядку, а інколи й виникнення надзвичайних ситуацій.

Особливу увагу слід приділяти особам з вираженими акцентуаціями характеру. Наприклад, дистимний, емотивний і тривожний типи характеризуються підвищеною потребою в уникненні стресових ситуацій, конфліктів, а також схильністю до усамітнення й автономної діяльності. Такі співробітники менш придатні до служби в умовах високої напруженості та тим більше — до виконання керівних функцій.

Інші типи акцентуацій, зокрема збудливий і застрягаючий, також пов'язані з ризиком девіантної поведінки. Для них характерні імпульсивність, схильність до порушення дисципліни, вживання психоактивних речовин, агресивні реакції та інші форми асоціальної поведінки.

Натомість гіпертимні особистості часто демонструють протилежні тенденції: вони прагнуть активної, насиченої подіями служби, схильні до ризику, високої динаміки діяльності та потребують соціального визнання своїх дій з боку оточення. Особи з асоціальними установками можуть орієнтуватися на входження до неформальних груп впливу з подальшим прагненням до лідерства, використовуючи власні комунікативні та організаторські здібності для досягнення особистих цілей і побудови суб'єктивно привабливого способу життя.

Навіть за відсутності виражених акцентуацій характеру за несприятливих соціальних або службових умов у молодій людини можуть формуватися девіантні форми поведінки. У цьому контексті доречно звернутися до типових

вікових особливостей юнацтва та ранньої дорослості співробітників ОВС. Так, І.С. Кон наголошував, що юнацький вік належить до періодів підвищеного психологічного ризику через внутрішні труднощі психогормональної перебудови, зокрема активізацію сексуальної сфери, яка може впливати на спотворення уявлень про міжособистісні стосунки, а також через тривалий процес становлення «Я-концепції». Служба в ОВС, своєю чергою, здатна суттєво модифікувати перебіг цих процесів — як у конструктивному, так і в деструктивному напрямі [56].

Щодо підструктури психічних процесів і станів слід підкреслити, що саме внутрішній емоційно-психічний стан молодої людини часто визначає її поведінкові реакції. Як зазначає В.С. Хомик [цит. за 64], у осіб із девіантними проявами нерідко спостерігається неадекватне функціонування пізнавальної сфери. Це призводить до викривлення результатів сприймання соціальної реальності, помилкової оцінки ситуацій і неточного прогнозування їх розвитку. Унаслідок таких деформацій поведінка людини відхиляється від очікуваних соціальних норм і може переходити навіть у площину правопорушень. Подібні положення також висвітлюються в роботах американського психолога Г. Крайга.

Окремо варто зазначити, що збіднення або надмірна збудженість психічних станів поступово деформує структуру набутого досвіду, передусім систему звичок. Водночас звичка розглядається як усталена потреба в певних діях або способах поведінки, що закріпилася в індивідуальному досвіді. За відсутності сформованих конструктивних життєвих орієнтацій і цілей така система звичок звужується, орієнтуючись переважно на гедоністично-егоцентричні способи задоволення потреб, що підвищує ризик асоціальної поведінки. В умовах служби в поліції це може проявлятися як викривлення спрямованості особистості, порушення взаємодії та зниження самоконтролю [20].

Вирішальне значення для поведінки співробітника ОВС має спрямованість особистості, зокрема її орієнтація на співпрацю з іншими. Вчені

підкреслюють, що нерозвиненість соціально значущих потреб у поєднанні з підвищеною активністю біологічно та емоційно зумовлених потягів у молодому віці часто сприяє вибору найпростіших форм поведінки — розваг, ризикованих експериментів та пошуку гострих вражень. У таких умовах посилюється тенденція до групування з подібними особами, що дає відчуття захищеності, але водночас може формувати замкнені мікрогрупи з викривленими нормами та антисоціальними установками [12, 24, 37, 56].

У межах цього середовища нерідко закріплюються специфічні групові цінності, які підмінюють індивідуальну моральну регуляцію. У результаті самосвідомість таких осіб формується не на основі загальноприйнятих соціальних норм, а через сурогатні групові установки.

Отже, розглянуті погляди на багатокомпонентну особистість дає змогу розглядати ієрархію психофізіологічних, психологічних, соціальних і культурних підструктур як єдину систему потреб, що визначають поведінкові прояви людини, зокрема й девіантні. Вона також дозволяє простежити рівні розвитку цих потреб і визначити межі їх нормативного функціонування в умовах військового середовища, де соціальні норми задають певний діапазон допустимої поведінки та толерантності з боку колективу.

Таким чином, як уже зазначалося, єдиного загальноприйнятого підходу до трактування девіантної поведінки нині не існує. У юридичній психології девіації зазвичай розуміють як поведінкові прояви, що відхиляються від вимог статутів, службових інструкцій і усталених поліцейських традицій. Подібні дії нерідко спричиняють виникнення психологічної напруги та конфліктів із колективом, керівництвом, найближчим соціальним оточенням, оскільки вони суперечать як індивідуальним, так і суспільним очікуванням і потребам.

Водночас девіантну поведінку доцільно розглядати не лише як індивідуальні відхилення окремих співробітників, а й як відносно стійке соціально-психологічне явище. Воно формується внаслідок складної взаємодії психофізіологічних, психологічних, соціальних і культурних чинників. Крім того, такі прояви часто є наслідком надмірних фізичних та емоційних

навантажень, труднощів соціально-психологічної адаптації, а також порушень у задоволенні потреб на різних рівнях функціональної структури особистості.

1.3. Загальна характеристика особистості та діяльності співробітника ОВС

Співробітник органів внутрішніх справ у процесі виконання своїх службових обов'язків постійно стикається з необхідністю розв'язання складних і багатокомпонентних завдань. Такі завдання не є однорідними за своєю природою, оскільки можуть охоплювати кадрові, економічні, правові, технічні, технологічні, соціально-психологічні, педагогічні та виховні аспекти. Крім того, службова діяльність вимагає неухильного дотримання чинного законодавства, правових норм, а також персональної відповідальності за результати власної роботи й діяльність підлеглих [14].

Л.І. Скібіцька вважає що в умовах кризових ситуацій, особливо в процесі управління людськими ресурсами, доцільно розрізняти юридичний і соціальний виміри відповідальності. У професійній діяльності працівників ОВС ці два види відповідальності тісно взаємопов'язані та фактично функціонують у єдності.

Юридична відповідальність передбачає суворе дотримання норм права і законодавчих актів, які визначають допустимі та заборонені дії як для організації загалом, так і для окремих її структурних підрозділів чи працівників. Соціальна відповідальність, на відміну від цього, відображає добровільну готовність працівника реагувати на суспільно значущі проблеми відповідно до моральних норм, культурних цінностей і етичних зобов'язань.

Складність дослідження особистості та діяльності співробітника ОВС полягає в необхідності врахування всіх зазначених вимірів та їх інтеграції в індивідуально-психологічні особливості особистості як стійкої її характеристики.

Важливою складовою роботи співробітників ОВС є не лише взаємодія з

людьми та ефективно професійне спілкування, а й чітко структурована статусно-рольова система взаємин. Ієрархічна організація підрозділів МВС України зумовлює необхідність суворого розмежування позицій «домінування – підпорядкування», що впливає на самосвідомість працівника та його рольову поведінку у професійному середовищі.

Як зазначають дослідники цього напрямку (О.Г. Васютинська, Л.М. Прудка, О.М. Столяренко та ін.), діяльність працівників органів внутрішніх справ має низку специфічних психологічних особливостей.

Передусім, вона характеризується високим рівнем правової регламентації. Це одна з ключових ознак професії, оскільки всі дії працівника чітко визначені законами, відомчими нормативними актами та інструкціями МВС. На відміну від багатьох інших сфер діяльності, де можливий широкий простір для самостійних рішень і творчої організації праці, робота в ОВС жорстко підпорядкована правовим нормам. Будь-яке відхилення від них розглядається як порушення закону, що зумовлює підвищений рівень персональної відповідальності працівника за свої рішення та дії [41].

Водночас така жорстка нормативно-правова регламентація діяльності не означає відсутності у працівника ОВС свободи вибору або можливості самостійно визначати способи виконання професійних завдань. Навпаки, однією з важливих психологічних характеристик цієї діяльності є наявність відносно широкого тактичного простору, який реалізується в межах чинного законодавства та професійно-етичних норм і дозволяє обирати найбільш доцільні й ефективні варіанти дій.

Окремою суттєвою рисою професії є наділення співробітників органів внутрішніх справ владними повноваженнями В.О. Лефтеров. У межах службових обов'язків вони можуть втручатися в ситуації приватного життя громадян, встановлювати обставини, які часто приховуються, здійснювати вхід до житла, а у визначених законом випадках — тимчасово обмежувати свободу осіб або позбавляти її. Психологічний аспект використання таких повноважень визначається насамперед високим рівнем відповідальності та необхідністю

постійного аналізу правових підстав і доцільності кожного рішення. Це потребує прийняття зважених рішень у ситуаціях вибору між альтернативними варіантами дій, що нерідко супроводжується значним психічним напруженням. Важливим є те, що вміння правомірно й обґрунтовано застосовувати владні повноваження розглядається як одна з ключових професійних компетентностей працівника ОВС і значною мірою залежить від його особистісної зрілості [цит. за 51].

Ще однією специфічною рисою професійної діяльності є постійна наявність протидії з боку зацікавлених осіб. Така ситуація нерідко набуває конфліктного та напруженого характеру, оскільки працівнику доводиться долати свідомо створювані перешкоди, діяти в умовах ризику та протистояння. Це супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, потребою у стійкій вольовій регуляції та високим рівнем розумової активності.

Важливою складовою професійної діяльності є також розвинена комунікативна функція. Вона передбачає необхідність взаємодії з широким колом осіб різного віку, соціального статусу, професійної та правової належності. Така різноманітність контактів вимагає глибокого розуміння психологічних особливостей людей і високого рівня комунікативної компетентності. Особливістю спілкування співробітника ОВС є також необхідність психологічного «перемикання» та адаптації стилю взаємодії залежно від конкретної ситуації, що забезпечує встановлення необхідного професійного контакту.

До специфічних умов служби належать також постійний дефіцит часу та значні навантаження. Оперативність є базовою вимогою правоохоронної діяльності, оскільки затримка у прийнятті рішень може ускладнити розкриття злочину, втрату доказів або уникнення відповідальності правопорушником.

Додатково працівник ОВС змушений дотримуватися процесуальних строків під час розслідувань, розгляду звернень громадян та виконання інших службових процедур, що формує постійний стан часової напруги [45].

Загальний рівень стресового навантаження посилюється високою

екстремальністю умов служби, необхідністю діяти в конфліктних ситуаціях, впливом різноманітних стресогенних чинників, ненормованим робочим графіком, а також емоційно складним характером діяльності, пов'язаним із постійним контактом із людськими трагедіями та соціально напруженими ситуаціями [38].

Професійна діяльність співробітника ОВС має виразний когнітивний характер і передбачає не лише розв'язання різнопланових та складних розумових завдань, а й їх практичну реалізацію в реальних службових умовах.

У контексті протидії злочинності пізнавальна складова його роботи спрямована на встановлення фактів, з'ясування обставин і виявлення причинно-наслідкових зв'язків, які можуть стосуватися як теперішніх подій, так і минулого та прогнозованого майбутнього [55].

Зазначені особливості професійної діяльності підкреслюють її багатовимірність і високий рівень складності, що зумовлює широкий спектр вимог до працівника. Серед ключових професійно значущих якостей зазвичай виокремлюють: психологічну стійкість; розвинені волевільні характеристики (самоконтроль у напружених ситуаціях, сміливість, мужність, обґрунтовану готовність до ризику); комунікативну компетентність (здатність швидко встановлювати контакт і підтримувати довірливі взаємини з різними категоріями людей); уміння здійснювати психологічний вплив у межах службових завдань; рольову гнучкість і здатність до професійного «перевтілення»; розвинені пізнавальні якості (спостережливість, увага, професійна пам'ять, творча уява); аналітичне мислення, кмітливість, інтуїцію, готовність до інтенсивної розумової праці; швидкість реакції та здатність орієнтуватися в динамічних і складних ситуаціях (Д.Ю.Гнезділов, Г.Є.Запорожцева, В.Є.Луньов, Л.М.Прудка та ін.).

Отже, професійна діяльність співробітника ОВС визначається низкою специфічних психологічних особливостей, серед яких: жорстка правова регламентація, наявність владних повноважень, постійна протидія з боку зацікавлених осіб, інтенсивна комунікативна взаємодія, дефіцит часу, значні

перевантаження, а також виражений пізнавальний характер роботи.

У сукупності ці чинники підкреслюють складність професії та високі вимоги до особистості працівника. Водночас слід відзначити, що психологічна структура відповідальності працівника ОВС у наукових дослідженнях розкрита недостатньо повно.

Висновки до першого розділу

Проаналізовано теоретико-методологічні підходи до розуміння особистості, її структурної організації та особливостей функціонування в умовах професійної діяльності, зокрема в системі органів внутрішніх справ. Узагальнення наукових джерел дозволило встановити, що особистість розглядається як складна багаторівнева система, в основі якої лежить ієрархія потреб, мотивів, ціннісних орієнтацій та соціально зумовлених форм поведінки.

Виявлено, що у сучасній психології відсутній єдиний підхід до визначення меж норми та девіації, а також до трактування психологічного здоров'я і відхилень у поведінці. Водночас простежується спільна тенденція розглядати ці явища як результат взаємодії біологічних, психологічних і соціальних чинників, що зумовлюють як адаптивні, так і дезадаптивні форми поведінки.

Окрему увагу приділено концепціям акцентуацій характеру та їх ролі у формуванні поведінкових відхилень. Показано, що акцентуйовані риси не є патологією, однак за несприятливих умов можуть сприяти виникненню конфліктів, емоційної нестійкості та соціальної дезадаптації. Це підкреслює значення ситуаційного контексту у прояві індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Проаналізовано специфіку професійної діяльності співробітників органів внутрішніх справ, яка характеризується високим рівнем нормативної регламентації, владними повноваженнями, підвищеною відповідальністю, значними психоемоційними навантаженнями, дефіцитом часу та інтенсивною

міжособистісною взаємодією. Сукупність цих факторів формує особливі вимоги до професійно значущих якостей особистості співробітника.

Узагальнення теоретичних положень дозволяє зробити висновок, що професійна діяльність співробітника ОВС є складною системою взаємопов'язаних психічних, соціальних і діяльнісних компонентів, а її ефективність значною мірою залежить від рівня розвитку особистісних якостей, насамперед відповідальності, саморегуляції та здатності до адекватної соціальної взаємодії.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методологічні засади обґрунтування психологічного прогнозу дослідження психологічних особливостей співробітників ОВС з ознаками делінквентної поведінки

Як уже зазначалося, феномен делінквентності є надзвичайно багатограним і складним, оскільки його виникнення може бути зумовлене впливом будь-якого компонента багаторівневої, ієрархічно організованої структури особистості девіанта. Саме той елемент, який у конкретній ситуації набуває провідного значення, визначає особливості поведінки та діяльності людини. У зв'язку з цим вивчення інтегральної індивідуальності повинно ґрунтуватися на системному підході. Такий підхід передбачає аналіз багатовимірних взаємозв'язків між різними характеристиками структурної організації особистості. Показники, що відображають суттєві взаємозалежності між проявами делінквентної поведінки та іншими психологічними характеристиками, розглядаються як параметри, а ступінь їх взаємодії може бути визначений через кореляційні зв'язки.

Досліджуючи психічні компоненти, які впливають на формування делінквентної поведінки, ми враховували позицію К. Платонова, який підкреслював, що кожен структурний компонент особистості є окремим щаблем ієрархічної системи, де нижчі рівні підпорядковуються вищим, а останні включають попередні, але не зводяться лише до їх сукупності. Подібна закономірність пояснюється тим, що перехід між рівнями супроводжується виникненням нових системних властивостей, які не можуть бути пояснені лише сумою окремих елементів.

Психічні процеси, емоційні стани та стійкі риси характеру особистості з девіантною поведінкою формуються і функціонують відповідно до

загальнопсихологічних, психофізіологічних і соціокультурних закономірностей. Водночас складність проблеми полягає у тому, що девіантна поведінка виступає одночасно і як прояв особистісних особливостей, і як наслідок конкретної життєвої ситуації. Саме тому недостатньо обмежуватися використанням стандартного набору психодіагностичних методик або загальнонаукових підходів. Значущим є їх гнучке й творче обґрунтоване застосування [34].

У цьому контексті важливого значення набуває врахування наукового доробку вітчизняних і зарубіжних дослідників, який знайшов відображення у різноманітних підходах до вивчення девіантної поведінки. Серед основних можна виокремити клінічний, кореляційний, експериментальний, соціально-конструктивний, ситуативний, особистісно-рисовий та психодіагностичний підходи [5, 11, 24, 45, 67, 68].

Клінічний підхід, витоки якого пов'язують із працями Зигмунд Фрейд, а також дослідженнями Дж. Келлі і К. Роджерс, орієнтований на глибоке й систематичне вивчення особистості. Він дає змогу отримати багатий матеріал як інтуїтивного, так і наукового характеру. Разом із тим практика показала обмежену надійність окремих результатів цього підходу, недостатню можливість перевірки висунутих гіпотез та надмірне акцентування уваги на патологічних аспектах поведінки.

Кореляційний підхід ґрунтується на аналізі статистичних взаємозв'язків між різними характеристиками делінквента, що відображають індивідуальні відмінності особистості. Його наукова цінність полягає у необхідності точного вимірювання поведінкових показників та встановлення об'єктивних залежностей між ними [72].

Експериментальний підхід передбачає цілеспрямоване варіювання досліджуваних змінних для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між окремими показниками. Саме цей метод вважається одним із найбільш ефективних для перевірки наукових гіпотез та встановлення закономірностей психологічного й соціокультурного функціонування особистості [14].

Соціально-конструктивний підхід базується на положенні про те, що особистісні характеристики девіанта набувають значення лише в контексті соціальної взаємодії. Поведінка особистості визначається не стільки самими рисами, скільки їх проявом у системі взаємин із соціальним середовищем.

Ситуативний підхід трактує особистісні риси радше як умовні позначення певних форм поведінки, а не як універсальні характеристики особистості. У цьому випадку акцент робиться на конкретних ситуаціях, у яких проявляються поведінкові реакції індивіда [14].

Підхід, орієнтований на вивчення особистісних рис, виходить із того, що опис поведінкових характеристик має практичне значення, оскільки дозволяє пояснювати індивідуальні відмінності між людьми, простежувати їх розвиток та аналізувати механізми формування негативних звичок і девіантних тенденцій.

Психодіагностичний підхід акцентує увагу на внутрішній динаміці структурних компонентів особистості. Зокрема, у юнацькому віці поведінка людини часто визначається прагненням до задоволення, що може спричиняти потяг до асоціальних вчинків і ризикованих форм поведінки. З віком принцип задоволення поступово змінюється принципом реальності, унаслідок чого більшість молодих людей починає дотримуватися соціально прийнятних норм. Водночас у певної частини осіб девіантна або навіть кримінальна спрямованість закріплюється як стійка поведінкова установка [14].

Отже, дослідження делінквентної поведінки потребує використання різноманітних методів, вибір яких залежить від мети, етапу та специфіки наукового дослідження.

На етапі збору емпіричного матеріалу застосовуються такі методи, як спостереження, самоспостереження, експеримент, психодіагностичні методики, анкетування, тестування, бесіда, інтерв'ю та біографічний метод.

Під час обробки отриманих результатів використовують кількісні й якісні методи аналізу, а також елементи системного та структурного підходів. На цьому етапі здійснюється інтерпретація даних, перевіряється відповідність результатів вихідній гіпотезі, формуються висновки, а також окреслюються

нові проблеми й напрями подальших досліджень девіантної поведінки.

Психокорекційний етап повинен передбачати формування такої системи мікросоціальних та індивідуально-психологічних умов, за яких об'єкт корекційного впливу виступатиме активним учасником діяльності, спрямованої на досягнення позитивних змін у його поведінці. Це означає, що процес корекції має бути зорієнтований на клінічно здорову особистість, у якої виявляються лише окремі передумови невротичних проявів. У зв'язку з цим подібна система впливу повинна мати характер каузальної корекції, тобто бути спрямованою на усунення причин виникнення девіантних тенденцій.

Розглядаючи сутність делінквентної поведінки, доцільно виокремлювати її первинні та вторинні форми.

Первинна форма проявляється у випадках, коли людина лише епізодично порушує встановлені норми чи правила, не завдаючи при цьому значної шкоди оточенню та не ототожнюючи себе з девіантною особистістю. На цьому етапі система потреб суб'єкта ще не зазнала суттєвого дисбалансу, а соціальне оточення схильне сприймати таку поведінку як тимчасову, випадкову або таку, що може бути виправданою. Відповідно, це не перешкоджає соціальному самоствердженню особистості.

Вторинна форма характеризується тим, що індивіда починають сприймати як людину, яка систематично порушує соціальні норми. Оточення поступово змінює своє ставлення до нього, перестаючи сприймати його як «звичайного» члена суспільства. З часом сама особистість починає приймати нав'язаний їй статус девіанта та ідентифікувати себе відповідно до сформованої громадської думки. У її свідомості виникає нове уявлення про себе як про людину, чий потреби та інтереси не визнаються суспільством законними чи прийнятними. Наприклад, поліцейський, який постійно стикається з осудом і недовірою, дедалі більше переконується, що його вважають порушником дисципліни. Унаслідок цього значуща для нього референтна група може зміщуватися за межі найближчого соціального оточення, а інколи — до осіб із вираженими асоціальними чи криміногенними тенденціями. Подальший розвиток подій

здатний підштовхнути поліцейського до закріплення різних форм девіантної поведінки.

До найбільш поширених проявів відхиленої поведінки належать протиправні дії, оскільки вони суперечать інтересам держави, суспільства та окремих громадян. У межах даного дослідження до таких проявів віднесено алкоголізм, токсикоманію, порушення статутних взаємовідносин та суїцидальну поведінку.

Особливо небезпечним проявом є суїцидальна поведінка. Феномен суїциду зазвичай пов'язують із глибокою психологічною кризою особистості. Під нею розуміють гострий емоційний стан, що виникає внаслідок значущих психотравмувальних подій, які руйнують життєві плани людини, позбавляють її відчуття перспективи та віри у майбутнє. Такий кризовий стан може розвинути раптово під впливом сильного афективного переживання, однак частіше він формується поступово через накопичення внутрішньої напруги, емоційного виснаження, почуття незадоволеності та астеничних переживань. Подібний стан свідчить про тривале фрустрування життєво важливих потреб особистості, які залишаються незадоволеними [11].

Наркоманія і токсикоманія формуються на ґрунті деформації потребово-мотиваційної сфери особистості, зокрема порушень у структурі спілкування, спрямованості, емоційно-вольової незрілості та негативних звичок, закріплених у життєвому досвіді людини. Зазвичай розвиток залежності починається з епізодичного вживання психоактивних речовин або наркотичних препаратів. Надалі потяг до них посилюється, а формування залежності визначається як індивідуально-психологічними особливостями особистості, так і специфікою самої речовини. Найчастіше до наркотичної залежності схильні особи зі слабо розвиненими вольовими якостями, недостатньо сформованими адаптаційними та компенсаторними механізмами, а також із підвищеним рівнем тривожності. У більшості випадків це люди з порушеним балансом потреб та труднощами соціальної адаптації. Додатковими несприятливими чинниками можуть виступати низький культурно-освітній рівень, сімейне неблагополуччя або

спадкова схильність до психічних розладів [63].

Пияцтво та алкоголізм є однією з найсерйозніших соціальних проблем як у поліцейському середовищі, так і в суспільстві загалом. Особи, які зловживають алкоголем, здебільшого не схильні критично оцінювати власну залежність і намагаються приховувати її прояви. Нерідко така поведінка є наслідком нездатності особистості реалізувати себе у соціально значущих видах діяльності. У результаті людина починає шукати способи компенсації внутрішнього незадоволення через уживання алкоголю або інших психоактивних речовин, що поступово може набувати патологічного характеру [59].

Окрему категорію становлять випадки вживання алкогольних напоїв, наркотичних чи токсичних речовин, а також перебування на службі у стані сп'яніння. Суттєву небезпеку становлять порушення правил безпеки, що можуть спричинити травмування людей або інші тяжкі наслідки. Серед проявів такої поведінки також виокремлюють недбале ставлення до службових обов'язків, яке призводить до пошкодження техніки, озброєння чи майна, а також завдає матеріальних збитків або шкоди здоров'ю співробітників.

До числа порушень належать прояви грубості, непокори чи відкритого невдоволення наказами керівництва, що супроводжуються приниженням честі й гідності керівника. Окрім цього, відхилюваною поведінкою вважається недбале ставлення до зброї, її втрата, псування, незаконний продаж або передача іншим особам предметів обмундирування та спорядження, виданих для особистого користування.

На основі зазначених критеріїв у дослідженні було виокремлено декілька типів поліцейських із проявами делінквентної поведінки.

До пасивного типу відносяться особи, які в умовах професійного середовища, що вимагає високого рівня мобілізації фізичних і психічних ресурсів, а також за наявності морального тиску з боку окремих співслужбовців, схильні уникати труднощів шляхом ухилення від функціональних обов'язків.

Адитивний тип (від англ. «additive» — додаток, домішка)

характеризується переважно нормативною поведінкою, на тлі якої періодично виникають окремі делінквентні вчинки. Такі співробітники можуть епізодично вживати алкоголь чи наркотичні речовини з метою зміни психічного стану, допускати поодинокі випадки проявів грубості та непокори.

Асоціальний тип охоплює співробітників ОВС, для яких відхилювана поведінка має систематичний характер і нерідко переходить у протиправні чи кримінальні дії. При цьому значних порушень у функціонуванні психічних процесів або біопсихічному розвитку у них може не спостерігатися. Водночас їхня особистісна спрямованість має виражений асоціальний характер, що спонукає до грубих порушень дисципліни та скоєння злочинів. Такі особи часто відзначаються егоцентризмом, духовною спустошеністю, але водночас мають достатньо розвинені комунікативні здібності та вміють маніпулювати оточуючими задля досягнення власних цілей [22].

Пам'ятаючи ідею Л. Виготського про те, що будь-який психологічний діагноз та подальший прогноз має враховувати складну й багаторівневу структуру особистості, можна визначити ті структурні компоненти особистості поліцейського, які потенційно здатні виступати джерелами делінквентної поведінки.

Важливим завданням стало виокремлення саме тих компонентів, які найбільш достовірно вказують на наявність таких тенденцій. Як уже зазначалося, у біопсихічній підструктурі особистості такими чинниками є певні дисгармонії у функціонуванні нервової системи, що безпосередньо впливають на формування системи потреб людини. Особливе значення мають такі характеристики нервової системи, як сила, врівноваженість та рухливість.

Саме вони визначають специфіку прояву потреб, особливості реагування особистості та її поведінкові реакції. Нерівномірний розвиток цих властивостей може спричиняти посилення таких рис темпераменту, як сензитивність, реактивність, пластичність, ригідність, резистентність, екстравертованість або інтровертованість [27].

Сензитивність розглядається як ступінь чутливості особистості до явищ

навколишньої дійсності, насамперед соціальної. За підвищеного рівня сензитивності людина схильна сприймати поведінку оточуючих як надмірно критичну та ворожу, вважаючи, що інші постійно шукають приводи для осуду чи насмішок. Подібне сприйняття нерідко стає підґрунтям для конфліктних ситуацій і девіантних проявів.

Реактивність визначається як особливість індивіда інтенсивно реагувати на зовнішні подразники. Вона проявляється у швидкості, силі та способах реагування на події чи ситуації. Особливу увагу привертала емоційна вразливість досліджуваних, яка відображала їхнє ставлення до задоволення або фрустрації актуальних потреб [27].

Ригідність, або схильність до психологічного «застрягання», виявлялася у труднощах адаптації співробітника до змін умов діяльності чи вимог ситуації. У сфері емоцій це проявлялося прагненням якомога довше зберігати певний стан або переживання, що супроводжувалося емоційною закостенілістю, млявістю та інертністю почуттів. У поведінковій сфері ригідність виражалася через негнучкість мотивів, впертість і труднощі перебудови поведінки відповідно до нових обставин [27].

Резистентність характеризує здатність людини відстоювати власні домінуючі потреби та протистояти несприятливим умовам. Недостатній розвиток цієї якості призводить до того, що в складних ситуаціях особистість легко дезорганізується, втрачає впевненість у собі та може демонструвати афективні реакції, відчай або різні форми девіантної поведінки.

Надмірно виражена екстравертованість або інтровертованість також може ускладнювати процес соціальної адаптації. У першому випадку людина надмірно орієнтується на зовнішні стимули й оцінки, а в другому — зосереджується переважно на власних внутрішніх переживаннях. Такі крайнощі нерідко стають передумовою труднощів міжособистісної взаємодії та появи девіантних форм поведінки.

Окрім зазначених характеристик, значну увагу було приділено нейротизму та недостатньому розвитку окремих компонентів особистісної

структури. Нейротизм розглядається як стан підвищеної нервово-психічної нестійкості, що проявляється труднощами адаптації, емоційною лабільністю, частими змінами настрою, підвищеним рівнем тривоги, почуттям провини та внутрішньою напруженістю. Такі особистості схильні до депресивних реакцій і нестійкості в умовах стресу. В. Менделевич зазначав, що невротична особистість характеризується надмірно сильними реакціями на перешкоди, які заважають задоволенню її потреб, а також нестійкістю інтересів і підвищеною чутливістю до стимулів [цит. за 45].

Однією з причин порушення нормативного психічного розвитку є також уповільнений розвиток пізнавальних процесів. Недостатній рівень розвитку пізнавальної діяльності призводить до зниження опосередкованості психічних функцій та формування спотвореного сприйняття реальності. Дослідження свідчать, що особи зі зниженим інтелектуальним рівнем часто характеризуються слабо вираженими пізнавальними потребами. Саме тому критерієм ненормативного розвитку було визначено загальну нерозвиненість пізнавальних психічних процесів [2].

У осіб із делінквентною поведінкою пізнавальні процеси нерідко мають деформований характер. Це проявляється у спотвореному сприйнятті соціального середовища, неадекватній оцінці ситуації та труднощах прогнозування її можливого розвитку. Унаслідок цього людина діє всупереч соціальним очікуванням, що може спричиняти делінквентні вчинки.

Аналіз різних форм делінквентної поведінки дозволив дійти висновку, що одним із ключових чинників їх виникнення є недостатня сформованість вольових якостей. Це проявляється у відсутності стійкої потреби дотримуватися певної поведінкової лінії, залежності від ситуаційних впливів, нездатності до тривалого вольового напруження та підвищеній навіюваності [37]. Подібні особистості, як правило, мають низький рівень саморегуляції та самоконтролю, а в екстремальних умовах часто виявляються безпорадними.

Відомо, що процес задоволення людських потреб супроводжується різноманітними емоційними переживаннями — як позитивними, так і

негативними. Характер цих переживань залежить від ставлення особистості до власних потреб, а також до обставин, які сприяють або перешкоджають їх реалізації. У разі недостатнього розвитку емоційно-вольової сфери емоції починають безпосередньо відображати актуальні потреби людини та спонукають її до поведінки, яка може набувати делінквентного характеру.

Одним із найбільш значущих делінквентних чинників у підструктурі досвіду є сформована в особистості стійка потреба постійно відтворювати раніше набуті негативні поведінкові стереотипи. Це може проявлятися у схильності до систематичного вживання алкоголю чи наркотичних речовин, захопленні азартними іграми, дрібних крадіжках, самоствердженні шляхом застосування сили, схильності до втеч із місця перебування або ухилення від служби. У багатьох випадках будь-які спроби виховного чи корекційного впливу, спрямовані на подолання подібних звичок, сприймаються особистістю як посягання на її автономію, свободу вибору та власну гідність [9].

Важливе місце у структурі потреб людини посідає потреба у спілкуванні, оскільки саме через взаємодію з іншими особистість реалізує себе як соціальна істота. Ефективність будь-якої колективної діяльності, зокрема й військової служби, значною мірою залежить від рівня взаєморозуміння, комунікації та налагоджених міжособистісних контактів між її учасниками. Якщо потреба у спілкуванні залишається незадоволеною, це негативно позначається на розвитку самосвідомості людини, її комунікативних умінь і здатності до конструктивної соціальної взаємодії [5].

Характер, як одна з провідних складових психічної організації особистості, виступає цілісною системою, що інтегрує індивідуальне «Я» людини в єдину структуру. Порушення нормативного розвитку на цьому рівні проявляється у формуванні суспільно неприйнятних цілей та способів задоволення потреб. Такі установки виникають під впливом несприятливих соціальних умов, у процесі життєдіяльності особистості, коли формуються нові потреби та відповідні моделі їх реалізації, що суперечать загальноприйнятим моральним і соціальним нормам [5].

Аналіз проявів асоціальної спрямованості особистості свідчить про те, що в подібних випадках людина переважно орієнтується на задоволення власних гедоністичних потреб та самореалізацію за рахунок інших. Наприклад, здійснюючи делінквентний вчинок, який порушує моральні норми, співробітник свідомо виходить за межі встановлених соціальних обмежень. У такий спосіб він намагається змінити ситуацію у своєму соціальному оточенні відповідно до власних інтересів і потреб, ігноруючи потреби та інтереси інших членів колективу чи підрозділу. За таких умов оточуючі починають сприйматися ним не як рівноправні учасники взаємодії, а як засоби для досягнення особистих цілей.

2.2. Методи створення психологічного прогнозу схильності співробітників ОВС до делінквентної поведінки

Відповідно до визначених теоретичних підходів щодо дослідження психологічних особливостей осіб із проявами делінквентної поведінки та поставлених дослідницьких завдань було розроблено комплексну методику дослідження. Окрім аналізу документації, анкетування, спостереження та бесіди, значне місце у дослідженні посідали психодіагностичні методи. До основних методик, використаних у роботі, належали:

- методика ЕРІ (опитувальник Ганс Айзенк);
- методика діагностики властивостей нервової системи Є. Ільїна;
- опитувальник Х. Шмішека.

Відомо, що опитувальник ЕРІ був створений Г. Айзенком у 1963 році на основі досліджень, проведених серед військовослужбовців. У нашій роботі використовувався варіант методики, адаптований О. Шмельовим оскільки він характеризується високими показниками її надійності: коефіцієнти достовірності за шкалою екстраверсії–інтроверсії становлять 0,82–0,85, а за шкалою нейротизму — 0,81–0,84.

Крім того, у зарубіжних наукових працях зазначається достатньо високий рівень валідності даного опитувальника.

Експрес-методика діагностики властивостей нервової системи Є. Ільїна застосовувалася для визначення властивостей нервової системи за допомогою психомоторних показників. Сила нервових процесів розглядається як показник працездатності нервових клітин і нервової системи загалом. Вважається, що сильна нервова система здатна витримувати більш інтенсивні та тривалі навантаження порівняно зі слабкою.

Методика базується на визначенні динаміки максимального темпу рухів рук. Дослідження проводиться окремо для правої та лівої руки, а результати аналізу дозволяють визначити рівень сили нервової системи досліджуваного — слабкий, середній або сильний.

Однією з ключових методик дослідження став опитувальник, розроблений на основі концепції акцентуйованих особистостей. Цю методику створив Х Шмішек у 1970 році, спираючись на теорію акцентуацій характеру К. Леонгарда.

Згідно з цією концепцією, особистісні риси поділяються на основні та додаткові. Основні риси становлять ядро особистості та визначають особливості психічного здоров'я, соціальної адаптації й поведінки людини. Водночас за несприятливих умов саме ці характеристики можуть набувати патологічного характеру та спричиняти деформацію особистісної структури.

За допомогою опитувальника Х. Шмішека у дослідженні визначалися десять типів акцентуацій характеру, надмірний прояв яких потенційно здатний провокувати делінквентну поведінку. Домінування певних показників свідчило про наявність у досліджуваного відповідного типу акцентуації.

Кожному типу акцентуації властивий специфічний комплекс незадоволених або дисгармонійних потреб. За відсутності умов для їх реалізації у військовому середовищі це може спричиняти міжособистісні конфлікти, емоційні зриви та інші негативні наслідки. Саме тому дана методика стала одним із провідних інструментів для виявлення психологічних особливостей осіб із проявами делінквентної поведінки.

Для дослідження особливостей самооцінки використовувався опитувальник, створений О. Мікшиним. Дана методика дає можливість визначити актуальний рівень самооцінки особистості через співвідношення її актуальних потреб і суб'єктивно оцінюваних можливостей їх задоволення.

Теоретичною основою методики є уявлення про багатокomпонентну структуру поточного психічного стану людини. Відповідно до цієї концепції, у кожний конкретний момент психічна діяльність поєднує в собі як мобілізуючі компоненти, що активізують людину до розв'язання актуальних життєвих завдань, так і демобілізуючі, які, навпаки, знижують активність та ускладнюють подолання проблемних ситуацій.

У межах методики аналізуються як мобілізуючі, так і демобілізуючі емоційні компоненти. Кожна з цих груп описується набором прикметників, рівень вираженості яких досліджуваний оцінює самостійно за шкалою від 0 до 3 балів. Загалом опитувальник містить 72 прикметники, об'єднані у стовпці по вісім характеристик.

Під час проведення дослідження респонденту пропонується оцінити, наскільки кожна характеристика відповідає його психічному стану на момент обстеження, а також визначити свій типовий, фоновий емоційний стан. Такий підхід дозволяє простежити динаміку емоційних переживань і зміни психічного стану особистості.

У психічно здорових осіб мобілізуючі емоції зазвичай становлять близько 80 % від загальної кількості емоційних проявів, тоді як демобілізуючі — приблизно 20 %. Подібне співвідношення характерне як для звичайного фонового стану, так і для стану під час обстеження.

Натомість у осіб із нервово-психічними порушеннями спостерігається домінування негативних емоційних переживань, тобто стан дистресу або близький до нього емоційний стан. Для людей зі зниженими адаптаційними можливостями організму характерним є помітне зменшення мобілізуючих емоційних компонентів у момент обстеження, тоді як провідними стають переживання тривоги, занепокоєння, страху та внутрішньої напруги.

Висновки до другого розділу

Розглянуто методологічні та психодіагностичні засади дослідження особливостей створення психологічного прогнозу схильності до делінквентної поведінки співробітників ОВС, а також визначено основні психологічні чинники, що зумовлюють виникнення та розвиток делінквентних проявів у професійному середовищі.

Установлено, що делінквентна поведінка є складним багаторівневим феноменом, який формується під впливом взаємодії біопсихічних, індивідуально-психологічних, соціально-психологічних та соціокультурних чинників. Її дослідження потребує системного підходу, що дозволяє враховувати взаємозв'язок структурних компонентів особистості та особливостей соціального середовища, у якому перебуває поліцейський.

У ході аналізу було визначено, що важливими психологічними передумовами делінквентної поведінки виступають дисгармонійний розвиток властивостей нервової системи, підвищений рівень нейротизму, емоційна нестійкість, недостатня сформованість вольових якостей, порушення процесів саморегуляції та самоконтролю. Значний вплив на формування делінквентних тенденцій мають також труднощі соціальної адаптації, низький рівень розвитку пізнавальних процесів, незадоволення базових потреб особистості та деформація системи цінностей і мотивації.

Доведено, що негативні звички, асоціальна спрямованість, порушення комунікативної сфери та нездатність до конструктивної взаємодії з оточенням можуть виступати важливими делінквентними чинниками. Особливе значення у поліцейському середовищі мають нестатутні взаємовідносини, моральний тиск у колективі, труднощі адаптації до умов служби та недостатня психологічна готовність до виконання службових обов'язків.

У процесі дослідження було охарактеризовано основні форми делінквентної поведінки співробітників ОВС, серед яких суїцидальна поведінка, алкоголізація, токсикоманія, порушення дисципліни. Встановлено, що розвиток

делінквентних проявів часто має поетапний характер і може переходити від первинних форм відхилень до стійкої асоціальної поведінки.

Також було обґрунтовано доцільність використання комплексу психодіагностичних методик для вивчення психологічних особливостей військовослужбовців із проявами девіантної поведінки. У дослідженні застосовано опитувальник ЕРІ Г. Айзенка, методику діагностики властивостей нервової системи Є. Ільїна, опитувальник акцентуацій характеру Х. Шмішека, розроблений на основі концепції К. Леонгарда, а також методику визначення самооцінки О. Мікшина. Використання зазначених методик дозволило комплексно оцінити емоційно-вольову сферу, особливості темпераменту, акцентуації характеру, рівень саморегуляції та психоемоційний стан досліджуваних.

Отже, результати другого розділу підтверджують, що делінквентна поведінка співробітників ОВС формується під впливом сукупності психологічних і соціальних чинників, а її профілактика та корекція потребують комплексного психодіагностичного й психокорекційного підходу, спрямованого на розвиток адаптаційних ресурсів особистості, емоційної стійкості та конструктивних способів задоволення потреб.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СПІВРОБІТНИКІВ ОВС

3.1. Особливості основних параметрів делінквентної поведінки співробітників ОВС

Таблиця 3.1

Середні показники вибірових параметрів делінквентної поведінки співробітників ОВС в залежності від типу відхиленої поведінки

Параметри	Контрольна група	Тип делінквентних особистостей		
		Пасивні	Адитивні	Асоціальні
1	2	3	4	5
1. Слабкий тип нервової системи	1,42 48%	2,66 89%	1,57 52%	1,14 38%
2. Нейротизм	1,64 55%	2,74 91%	2,46 82%	1,67 56%
3. Екстраверсія	1,87 63%	1,62 56%	2,08 70%	2,00 66%
4. Сензитивність	1,76 59%	2,53 85%	1,97 66%	1,36 46%
5. Екзальтованість	1,96 66%	2,69 90%	2,57 86%	1,77 60%
6. Гіпертимність	2,14 57%	1,57 53%	2,63 88%	2,18 73%
7. Дистимність	1,62 54%	2,38 80%	1,83 62%	1,48 50%
8. Циклотимність	1,99 67%	2,62 88%	2,42 82%	1,96 66%
9. Збудливість	1,70 57%	2,29 77%	2,12 72%	2,18 73%
10. Демонстративність	1,78 60%	1,5 48%	2,32 78%	2,13 72%
11. Педантизм	1,54 52%	1,53 51%	1,69 57%	1,89 63%
12. Тривожність	1,84 62%	2,25 76%	1,90 64%	1,30 44%
13. Застравання	1,69 57%	1,73 58%	2,15 71%	2,42 82%
14. Нерозвиненість пізнавальних процесів	1,85 62%	2,09 70%	2,29 77%	2,24 75%

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4	5
15. Несформованість вольових якостей	1,47 49%	2,57 86%	1,94 65%	1,25 42%
16. Негативні звички	1,78 60%	1,53 53%	2,35 79%	2,29 77%
17. Нерозвиненість комунікативних навичок	1,46 48%	2,13 72%	1,73 58%	1,30 44%
18. Неадекватність самооцінки	1,62 53%	2,33 78%	1,87 63%	2,48 82%
19. Бездуховність	1,37 47%	1,37 46%	1,87 63%	2,36 79%
20. Асоціальна спрямованість	1,34 45%	1,13 38%	1,70 57%	2,53 85%

Таблиця 3.1 відображає середні показники психологічних параметрів співробітників органів внутрішніх справ залежно від типу делінквентної поведінки. У дослідженні було виокремлено три типи делінквентних особистостей: пасивні, адитивні та асоціальні. Порівняння здійснювалося із контрольною групою, що дозволяє визначити специфічні психологічні особливості кожного типу девіантної поведінки.

Проведений аналіз свідчить про те, що представники різних типів делінквентної поведінки характеризуються суттєвими відмінностями як у властивостях нервової системи, так і в особистісних та соціально-психологічних характеристиках.

Насамперед слід зазначити, що у групі пасивних делінквентних особистостей найбільш вираженими показниками є слабкий тип нервової системи (89%), нейротизм (91%), екзальтованість (90%), циклотимність (88%), несформованість вольових якостей (86%) та сензитивність (85%). Отримані результати свідчать про емоційну нестійкість, підвищену вразливість, залежність від зовнішніх обставин та труднощі у саморегуляції поведінки.

Високий рівень нейротизму вказує на схильність до тривожності, емоційного напруження, невпевненості та дезадаптивних переживань. Поєднання цього показника зі слабким типом нервової системи дозволяє припустити низьку стресостійкість та недостатню здатність до ефективного

контролю власних емоцій у складних професійних ситуаціях.

Високі показники сензитивності та екзальтованості свідчать про надмірну емоційну чутливість, схильність до гострого переживання невдач, образливості та емоційної лабільності. Разом із цим значна вираженість дистимності (80%) та тривожності (76%) характеризує таких працівників як осіб зі схильністю до песимізму, внутрішньої напруги та психологічної виснаженості. Особливу увагу привертає показник несформованості вольових якостей (86%), який може свідчити про труднощі у прийнятті рішень, недостатню самодисципліну та схильність уникати відповідальності. Також у цій групі спостерігається високий рівень нерозвиненості комунікативних навичок (72%), що може ускладнювати соціальну взаємодію та професійну адаптацію.

Адитивний тип делінквентної поведінки характеризується дещо іншою структурою психологічних показників. У представників цієї групи найвищими є показники гіпертимності (88%), екзальтованості (86%), циклотимності (82%), нейротизму (82%), негативних звичок (79%), демонстративності (78%) та нерозвиненості пізнавальних процесів (77%). Таке поєднання характеристик свідчить про емоційну нестійкість у поєднанні з високою активністю, імпульсивністю та прагненням до яскравих емоційних переживань.

Високий рівень гіпертимності свідчить про підвищену активність, схильність до ризику, недостатню самокритичність та потребу у постійному емоційному стимулюванні. Саме ця особливість може виступати психологічною передумовою формування адитивних форм поведінки. Водночас значна вираженість демонстративності вказує на прагнення привертати увагу до власної особистості, потребу у визнанні та схильність до зовнішніх ефектів поведінки.

Показник негативних звичок у цій групі є одним із найвищих (79%), що свідчить про наявність деструктивних поведінкових тенденцій та недостатній рівень самоконтролю. Високі значення за шкалами збудливості (72%) та застрявання (71%) свідчать про схильність до афективних реакцій, труднощів у переключенні емоційних станів та конфліктності. Водночас нерозвиненість

пізнавальних процесів може проявлятися у зниженій здатності до критичного аналізу ситуації, прогнозування наслідків власної поведінки та ефективного прийняття рішень.

Асоціальний тип делінквентної поведінки має найбільш виражений соціально-деструктивний характер. У цій групі домінують показники асоціальної спрямованості (85%), неадекватності самооцінки (82%), застрягання (82%), бездуховності (79%), негативних звичок (77%), нерозвиненості пізнавальних процесів (75%) та збудливості (73%). Такі результати свідчать про сформовану систему асоціальних установок, деформацію морально-ціннісної сфери та схильність до порушення соціальних норм.

Високий рівень асоціальної спрямованості є ключовою характеристикою цієї групи та свідчить про негативне ставлення до соціально прийнятних норм і правил поведінки. Значна вираженість бездуховності вказує на недостатній розвиток моральних цінностей, низький рівень гуманістичних орієнтацій та ослаблення внутрішніх моральних обмежень. Поєднання цих характеристик із високими показниками негативних звичок створює сприятливий ґрунт для формування стійких делінквентних проявів.

Водночас високий показник неадекватності самооцінки може свідчити як про завищене, так і про занижене сприйняття власної особистості, що негативно впливає на міжособистісну взаємодію та професійну поведінку. Підвищений рівень застрягання характеризує схильність до накопичення негативних переживань, образливості, мстивості та ригідності мислення. Значна вираженість збудливості свідчить про недостатній контроль імпульсів та схильність до агресивних реакцій.

Порівняльний аналіз контрольної та експериментальних груп дозволяє зробити висновок про те, що делінквентна поведінка співробітників ОВС має складну психологічну природу та супроводжується комплексом емоційних, особистісних і соціально-психологічних деформацій. Для пасивного типу характерними є емоційна нестійкість, тривожність і слабкість волевої регуляції; для адитивного — імпульсивність, демонстративність та схильність

до негативних звичок; для асоціального — деформація ціннісної сфери, асоціальна спрямованість та недостатній моральний контроль поведінки.

Отримані результати підтверджують необхідність проведення цілеспрямованої психопрофілактичної та корекційної роботи серед співробітників ОВС, спрямованої на розвиток емоційної стійкості, самоконтролю, комунікативної компетентності, морально-ціннісних орієнтацій та навичок конструктивної поведінки у професійній діяльності.

Таблиця 3.2

**Відмінності між прогностичними показниками у групах
співробітників ОВС (критерій Хі-квадрат)**

N	Параметри	Порівнюємі групи					
		1-2	1-3	1-4	2-3	2-4	3-4
1	Слабкий тип нервової системи	37,0***	н/д	н/д	28,5***	25,2***	н/д
2	Нейротизм	34,4***	25,8***	н/д	н/д	16,9***	8,2*
3	Екстраверсія	10,2**	н/д	н/д	11,0**	6,6*	н/д
4	Сензитивність	25,4***	н/д	6,6*	11,7**	25,3***	6,6*
5	Екзальтованість	23,5***	18,0***	н/д	н/д	17,2***	12,9**
6	Гіпертимність	12,5**	11,6**	н/д	27,2***	10,8**	6,9*
7	Дистимність	26,7***	н/д	н/д	10,9**	19,9***	н/д
8	Циклотимність	21,6***	10,6**	н/д	н/д	11,0**	6,6*
9	Збудливість	12,4**	9,2*	8,5*	н/д	н/д	н/д
10	Демонстративність	н/д	24,3***	8,0*	17,7***	7,9*	н/д
11	Педантизм	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
12	Тривожність	7,9*	н/д	6,0*	н/д	15,9***	6,5*
13	Застраювання	н/д	13,5***	25,3***	10,9**	14,3***	н/д
14	Нерозвиненість пізнавальних процесів	6,2*	10,3**	н/д	н/д	н/д	н/д
15	Несформованість вольових якостей	31,8***	12,9**	н/д	9,8**	17,6***	6,2*
16	Негативні звички	н/д	23,4***	14,0***	18,2***	15,0***	н/д
17	Нерозвиненість комунікативних навичок	26,0***	н/д	н/д	9,9**	20,8***	н/д
18	Неадекватність самооцінки	20,7***	н/д	22,8***	9,0*	н/д	10,8**
19	Бездуховність	н/д	18,6***	33,3***	11,4**	21,7***	8,5*
20	Асоціальна спрямованість	н/д	13,8**	36,9***	7,0*	21,0***	13,7**

Примітка: 1. *** - для $p < 0,01$; ** - для $p < 0,05$; * - для $p < 0,001$.

2. Перша група (контрольна) – співробітники різних періодів служби, які не мали ознак делінквентної поведінки.

3. Друга група (пасивні) – 25 співробітники, які зазнавали морального тиску з боку співслужбовців, з причин ускладненої адаптації до служби, мали випадки ухилень від виконання службових обов'язків.

4. Третя група (адитивні) – 29 осіб, які мали поодинокі випадки делінквентних вчинків.

5. Четверта група (асоціальні) – 17 співробітники, які допускали випадки делінквентних вчинків неодноразово.

Таблиця 3.2 відображає статистично значущі відмінності між прогностичними показниками у різних групах співробітників органів внутрішніх справ за критерієм Хі-квадрат.

Аналіз результатів дозволяє визначити, які психологічні характеристики найбільш суттєво диференціюють співробітників без ознак делінквентної поведінки та осіб із різними типами делінквентних проявів: пасивним, адитивним та асоціальним.

Отримані результати свідчать про наявність значної кількості статистично достовірних відмінностей між контрольною та експериментальними групами, що підтверджує важливу роль індивідуально-психологічних особливостей у формуванні делінквентної поведінки співробітників ОВС.

Найбільша кількість статистично значущих відмінностей спостерігається між контрольною групою та групою пасивних делінквентних особистостей.

Особливо високі значення критерію Хі-квадрат виявлено за показниками:

- слабкого типу нервової системи (37,0***),
- нейротизму (34,4***),
- несформованості вольових якостей (31,8***),
- нерозвиненості комунікативних навичок (26,0***),
- дистимності (26,7***),
- сензитивності (25,4***),
- екзальтованості (23,5***),
- циклотимності (21,6***) та
- неадекватності самооцінки (20,7***).

Це свідчить про те, що пасивний тип делінквентної поведінки насамперед пов'язаний із емоційною нестабільністю, низькою стресостійкістю,

тривожністю, слабкою вольовою регуляцією та труднощами соціально-психологічної адаптації.

Високі показники за шкалами слабого типу нервової системи та нейротизму дозволяють зробити висновок про підвищену емоційну вразливість таких працівників. Вони схильні до переживання внутрішнього напруження, невпевненості, психологічної виснаженості та труднощів у подоланні професійних стресів.

Значущі відмінності за параметрами:

- тривожності (7,9*),
- екстраверсії (10,2**) та
- гіпертимності (12,5**) свідчать про порушення емоційної рівноваги та нестійкість поведінкових реакцій.

Водночас значущість показника нерозвиненості комунікативних навичок підтверджує труднощі міжособистісної взаємодії та ускладнення професійної адаптації у службовому колективі.

Порівняння контрольної групи з групою адитивних делінквентних особистостей також виявило значну кількість статистично значущих відмінностей.

Найбільш вираженими серед них є:

- демонстративність (24,3***),
- нейротизм (25,8***),
- негативні звички (23,4***),
- екзальтованість (18,0***),
- бездуховність (18,6***),
- асоціальна спрямованість (13,8**),
- застрявання (13,5***),
- гіпертимність (11,6**) та
- циклотимність (10,6**).

Такі результати свідчать про те, що адитивний тип делінквентної поведінки характеризується емоційною нестійкістю у поєднанні з

імпульсивністю, прагненням до самоствердження, схильністю до ризику та поведінковими девіаціями.

Особливої уваги заслуговує показник демонстративності, який має один із найвищих рівнів статистичної значущості. Це свідчить про прагнення представників цієї групи до привернення уваги, емоційної виразності та зовнішнього самоствердження. Значущі відмінності за шкалами негативних звичок і бездуховності можуть вказувати на недостатній рівень морального контролю та схильність до деструктивних форм поведінки. Водночас високі показники гіпертимності та циклотимності свідчать про емоційну лабільність, імпульсивність та нестійкість настрою.

Найбільш виражені статистичні відмінності спостерігаються між контрольною та асоціальною групами.

Найвищі значення критерію Хі-квадрат зафіксовано за показниками:

- асоціальної спрямованості (36,9***),
- бездуховності (33,3***),
- застрявання (25,3***),
- неадекватності самооцінки (22,8***),
- негативних звичок (14,0***),
- екзальтованості (12,9**),
- гіпертимності (6,9*) та
- тривожності (6,0*).

Отримані результати свідчать про глибокі особистісні деформації у представників асоціального типу делінквентної поведінки.

Високий рівень асоціальної спрямованості є ключовою характеристикою цієї групи та відображає негативне ставлення до соціальних норм, професійних вимог та моральних обмежень. Значущість показника бездуховності свідчить про деформацію ціннісно-моральної сфери, ослаблення гуманістичних орієнтацій та недостатній розвиток внутрішнього морального контролю. Значні відмінності за шкалою застрявання вказують на ригідність мислення, образливість, конфліктність та схильність до фіксації на негативних

переживаннях. Неадекватність самооцінки може проявлятися у викривленому сприйнятті власної особистості, що ускладнює соціальну взаємодію та професійну поведінку.

Порівняння між самими експериментальними групами також демонструє суттєві психологічні відмінності. Так, між пасивною та адитивною групами статистично значущими є відмінності за слабким типом нервової системи (28,5***), демонстративністю (17,7***), негативними звичками (18,2***), гіпертимністю (27,2***), сензитивністю (11,7**) та несформованістю вольових якостей (9,8**). Це свідчить про те, що пасивний тип більше характеризується емоційною слабкістю та тривожністю, тоді як адитивний — імпульсивністю, активністю та схильністю до зовнішніх форм поведінкової дезадаптації.

Порівняння пасивної та асоціальної груп показує найбільші відмінності за показниками слабого типу нервової системи (25,2***), сензитивності (25,3***), бездуховності (21,7***), асоціальної спрямованості (21,0***), нерозвиненості комунікативних навичок (20,8***), дистимності (19,9***), негативних звичок (15,0***), тривожності (15,9***), та застрягання (14,3***). Це підтверджує, що асоціальна поведінка має більш стійкий та ціннісно-деформований характер, тоді як пасивна делінквентність більшою мірою обумовлена психологічною дезадаптацією та емоційною нестійкістю.

Між адитивною та асоціальною групами кількість значущих відмінностей є меншою, однак статистично значущими залишаються показники нейротизму (8,2*), сензитивності (6,6*), екзальтованості (12,9**), гіпертимності (6,9*), тривожності (6,5*), несформованості вольових якостей (6,2*), неадекватності самооцінки (10,8**), бездуховності (8,5*) та асоціальної спрямованості (13,7**). Це дозволяє зробити висновок, що обидва типи характеризуються порушенням морально-поведінкової регуляції, однак асоціальний тип має більш виражену деформацію ціннісної сфери та стійкі асоціальні установки.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що різні типи делінквентної поведінки співробітників ОВС мають специфічні психологічні профілі.

Пасивний тип пов'язаний переважно з емоційною нестабільністю та дезадаптацією, адитивний — із імпульсивністю та поведінковими девіаціями, а асоціальний — із глибокою деформацією морально-ціннісної сфери та стійкою асоціальною спрямованістю.

Отримані дані мають важливе практичне значення для організації психопрофілактичної роботи, професійного психологічного відбору та розробки програм психологічної корекції серед співробітників ОВС.

3.2. Методичні рекомендації з профілактики делінквентної поведінки співробітників ОВС

Профілактика делінквентної поведінки співробітників органів внутрішніх справ є важливим напрямом психологічного забезпечення професійної діяльності, оскільки специфічні умови служби, високий рівень психоемоційного напруження, професійний стрес, конфліктні ситуації та постійна відповідальність можуть негативно впливати на особистість працівника та сприяти формуванню девіантних форм поведінки. Ефективна профілактична робота повинна мати комплексний, систематичний та диференційований характер і бути спрямованою на своєчасне виявлення психологічних чинників ризику, розвиток професійно важливих якостей та зміцнення морально-ціннісної сфери особистості [15].

Основними завданнями профілактики делінквентної поведінки співробітників ОВС є:

- своєчасне виявлення осіб із підвищеним ризиком формування делінквентної поведінки;
- попередження професійної дезадаптації;
- розвиток емоційної стійкості та самоконтролю;
- формування адекватної самооцінки та відповідального ставлення до службових обов'язків;

- розвиток морально-етичних цінностей;
- удосконалення комунікативних навичок;
- зниження рівня професійного стресу та емоційного виснаження;
- профілактика негативних звичок і адитивних форм поведінки;
- створення позитивного соціально-психологічного клімату в колективі [45].

До основних напрямів профілактики делінквентної поведінки відносяться наступні.

1. Психодіагностичний напрям

Одним із провідних напрямів профілактичної роботи є систематичне психодіагностичне обстеження співробітників ОВС. Особлива увага повинна приділятися працівникам із ознаками емоційної нестійкості, високої тривожності, нейротизму, агресивності, імпульсивності та труднощами професійної адаптації.

Доцільним є використання:

- особистісних опитувальників;
- методик визначення рівня тривожності та стресостійкості;
- тестів на виявлення акцентуацій характеру;
- методик оцінки морально-ціннісної сфери;
- діагностики рівня комунікативних та вольових якостей.

Психологічне обстеження має проводитися не лише під час професійного відбору, але й у процесі проходження служби, особливо після кризових чи психотравмуючих ситуацій.

2. Психологічна профілактика професійного стресу

Значна частина делінквентних проявів пов'язана з накопиченням психоемоційного напруження, професійного вигорання та хронічного стресу.

У зв'язку з цим важливим напрямом профілактики є формування навичок психологічної саморегуляції.

Рекомендується:

- проводити тренінги стресостійкості;

- навчати методам емоційної саморегуляції;
- використовувати вправи релаксації та дихальні техніки;
- організовувати психологічні дебрифінги після екстремальних ситуацій;
- забезпечувати психологічне консультування працівників.

Особливу увагу необхідно приділяти співробітникам із високим рівнем нейротизму, тривожності та слабким типом нервової системи, оскільки саме вони найбільш схильні до професійної дезадаптації.

3. Формування морально-ціннісних орієнтацій

Профілактика асоціальної поведінки неможлива без розвитку моральної свідомості та професійної етики співробітників ОВС. Важливо формувати у працівників усвідомлення соціальної значущості їх професійної діяльності, відповідальності перед суспільством та необхідності дотримання правових і моральних норм.

З цією метою рекомендується:

- проводити заняття з професійної етики;
- організовувати тематичні семінари та дискусії;
- аналізувати реальні службові ситуації морального вибору;
- формувати негативне ставлення до корупційних проявів та зловживань службовим становищем;
- розвивати навички моральної саморефлексії.

Важливим є залучення досвідчених працівників як наставників для молодих співробітників.

4. Розвиток комунікативної компетентності

Недостатній рівень комунікативних навичок часто призводить до конфліктності, труднощів професійної адаптації та міжособистіських проблем у службовому колективі. Тому профілактична робота повинна включати розвиток ефективної комунікації.

Доцільно проводити: тренінги ефективного спілкування; вправи на розвиток емпатії; заняття з конструктивного вирішення конфліктів; рольові ігри моделювання службових ситуацій; тренінги командної взаємодії.

Розвиток комунікативної культури сприяє зниженню рівня агресивності, підвищенню згуртованості колективу та формуванню позитивного психологічного клімату.

5. Профілактика адитивної поведінки та негативних звичок

Особливої уваги потребують співробітники, схильні до формування залежної поведінки та негативних звичок. Профілактична робота повинна бути спрямована на формування здорового способу життя та конструктивних способів подолання стресу.

Рекомендується: проводити інформаційно-просвітницькі заходи щодо наслідків адитивної поведінки; популяризувати фізичну активність і спортивні заходи; організовувати психологічні тренінги з формування навичок самоконтролю; здійснювати раннє виявлення працівників групи ризику; проводити індивідуальне психологічне консультування.

6. Індивідуальна психокорекційна робота

Працівники, у яких уже спостерігаються окремі прояви делінквентної поведінки, потребують індивідуального психологічного супроводу.

Психокорекційна робота повинна бути спрямована на: розвиток самоконтролю; корекцію агресивних та імпульсивних реакцій; формування адекватної самооцінки; розвиток відповідальності; корекцію негативних установок і поведінкових стереотипів; підвищення рівня моральної самосвідомості.

У роботі доцільно використовувати методи когнітивно-поведінкової терапії, елементи тренінгової роботи, психопросвіту та психологічне консультування.

7. Організаційно-психологічні заходи

Ефективність профілактики значною мірою залежить від організації професійного середовища. Керівництву ОВС рекомендується: підтримувати позитивний морально-психологічний клімат у колективі; запобігати проявам булінгу та психологічного тиску; забезпечувати справедливий розподіл службового навантаження; створювати умови для професійного та

особистісного розвитку працівників; підтримувати систему наставництва; своєчасно реагувати на ознаки професійної дезадаптації співробітників.

Особливо важливо здійснювати психологічний супровід молодих працівників у період адаптації до служби.

Отже, профілактика делінквентної поведінки співробітників ОВС повинна здійснюватися комплексно та включати психодіагностичні, психопрофілактичні, психокорекційні та організаційно-психологічні заходи.

Основна увага має приділятися розвитку емоційної стійкості, самоконтролю, морально-ціннісної сфери, комунікативної компетентності та навичок конструктивної поведінки у стресових ситуаціях.

Своєчасне виявлення психологічних чинників ризику та впровадження цілеспрямованої профілактичної роботи сприятиме зниженню рівня делінквентних проявів, підвищенню професійної ефективності працівників ОВС та зміцненню дисципліни у службових колективах.

Висновки до третього розділу

Здійснено емпіричне дослідження психологічних особливостей делінквентної поведінки співробітників органів внутрішніх справ та проведено аналіз індивідуально-психологічних характеристик осіб із різними типами делінквентних проявів. Отримані результати дозволили виявити специфічні психологічні чинники, що сприяють формуванню делінквентної поведінки у професійній діяльності співробітників ОВС.

У процесі дослідження було встановлено, що делінквентна поведінка працівників ОВС має складну багатофакторну природу та обумовлюється сукупністю емоційних, особистісних, поведінкових і соціально-психологічних характеристик. Виявлено, що представники різних типів делінквентної поведінки мають специфічні психологічні профілі, які суттєво відрізняються як між собою, так і від показників контрольної групи.

Аналіз результатів показав, що для пасивного типу делінквентної поведінки характерними є високий рівень нейротизму, тривожності, сензитивності, дистимності, екзальтованості, слабкий тип нервової системи та несформованість волевих якостей. Такі працівники характеризуються емоційною нестійкістю, підвищеною вразливістю, невпевненістю у власних можливостях, труднощами професійної адаптації та недостатньою здатністю до саморегуляції поведінки. Встановлено, що дана категорія співробітників найбільш схильна до психологічної дезадаптації, уникнення відповідальності та труднощів міжособистісної взаємодії у службовому колективі.

Дослідження адитивного типу делінквентної поведінки дозволило встановити переважання таких характеристик, як гіпертимність, демонстративність, екзальтованість, циклотимність, негативні звички, підвищена збудливість та нерозвиненість пізнавальних процесів. Отримані результати свідчать про емоційну лабільність, імпульсивність, прагнення до гострих емоційних переживань, недостатній рівень самоконтролю та схильність до поведінкових девіацій. Виявлено, що представники цієї групи більшою мірою орієнтовані на зовнішнє самоствердження та можуть демонструвати ризиковані форми поведінки.

Водночас асоціальний тип делінквентної поведінки характеризується найбільш вираженими негативними особистісними змінами. У представників цієї групи домінують асоціальна спрямованість, бездуховність, неадекватність самооцінки, негативні звички, застрявання, збудливість та нерозвиненість пізнавальних процесів. Отримані результати свідчать про деформацію морально-ціннісної сфери, недостатній розвиток внутрішнього морального контролю, схильність до конфліктності, агресивності та порушення соціальних норм. Встановлено, що саме асоціальний тип має найбільш стійкий і виражений характер делінквентних проявів.

Результати статистичного аналізу підтвердили наявність достовірних відмінностей між контрольною та експериментальними групами за більшістю досліджуваних параметрів. Найбільш значущими чинниками ризику

формування делінквентної поведінки виявилися нейротизм, слабкий тип нервової системи, тривожність, екзальтованість, демонстративність, негативні звички, неадекватність самооцінки, бездуховність та асоціальна спрямованість. Це свідчить про те, що делінквентна поведінка співробітників ОВС тісно пов'язана з особливостями емоційно-вольової сфери, моральних установок та рівнем соціально-психологічної адаптації особистості.

На основі отриманих результатів було розроблено методичні рекомендації з профілактики делінквентної поведінки співробітників ОВС. Визначено, що профілактична робота повинна мати комплексний характер та включати психодіагностичні, психопрофілактичні, психокорекційні й організаційно-психологічні заходи. Особливе значення має своєчасне виявлення осіб групи ризику, розвиток емоційної стійкості, навичок саморегуляції, морально-ціннісних орієнтацій та комунікативної компетентності.

Таким чином, результати проведеного дослідження підтвердили, що делінквентна поведінка співробітників ОВС обумовлюється комплексом несприятливих психологічних характеристик, які негативно впливають на професійну діяльність, міжособистісні взаємини та дотримання службової дисципліни. Отримані дані можуть бути використані у практиці психологічного супроводу працівників ОВС, професійного психологічного відбору, психопрофілактичної роботи та розробки програм психологічної корекції й професійної адаптації співробітників правоохоронних органів.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізовано специфіку професійної діяльності співробітників органів внутрішніх справ, яка характеризується високим рівнем нормативної регламентації, владними повноваженнями, підвищеною відповідальністю, значними психоемоційними навантаженнями, дефіцитом часу та інтенсивною міжособистісною взаємодією. Сукупність цих факторів формує особливі вимоги до професійно значущих якостей особистості співробітника. Узагальнення теоретичних положень дозволяє зробити висновок, що професійна діяльність співробітника ОВС є складною системою взаємопов'язаних психічних, соціальних і діяльнісних компонентів, а її ефективність значною мірою залежить від рівня розвитку особистісних якостей, насамперед відповідальності, саморегуляції та здатності до адекватної соціальної взаємодії.

2. Визначено, що важливими психологічними передумовами делінквентної поведінки виступають дисгармонійний розвиток властивостей нервової системи, підвищений рівень нейротизму, емоційна нестійкість, недостатня сформованість вольових якостей, порушення процесів саморегуляції та самоконтролю. Значний вплив на формування делінквентних тенденцій мають також труднощі соціальної адаптації, низький рівень розвитку пізнавальних процесів, незадоволення базових потреб особистості та деформація системи цінностей і мотивації.

Доведено, що негативні звички, асоціальна спрямованість, порушення комунікативної сфери та нездатність до конструктивної взаємодії з оточенням можуть виступати важливими делінквентними чинниками. Особливе значення у поліцейському середовищі мають нестатутні взаємовідносини, моральний тиск у колективі, труднощі адаптації до умов служби та недостатня психологічна готовність до виконання службових обов'язків.

У процесі дослідження було охарактеризовано основні форми делінквентної поведінки співробітників ОВС, серед яких суїцидальна поведінка, алкоголізація, токсикоманія, порушення дисципліни. Встановлено, що розвиток

делінквентних проявів часто має поетапний характер і може переходити від первинних форм відхилень до стійкої асоціальної поведінки.

3. Аналіз результатів показав, що для пасивного типу делінквентної поведінки характерними є високий рівень нейротизму, тривожності, сензитивності, дистимності, екзальтованості, слабкий тип нервової системи та несформованість волевих якостей. Такі працівники характеризуються емоційною нестійкістю, підвищеною вразливістю, невпевненістю у власних можливостях, труднощами професійної адаптації та недостатньою здатністю до саморегуляції поведінки. Встановлено, що дана категорія співробітників найбільш схильна до психологічної дезадаптації, уникнення відповідальності та труднощів міжособистісної взаємодії у службовому колективі.

Дослідження адитивного типу делінквентної поведінки дозволило встановити переважання таких характеристик, як гіпертимність, демонстративність, екзальтованість, циклотимність, негативні звички, підвищена збудливість та нерозвиненість пізнавальних процесів. Отримані результати свідчать про емоційну лабільність, імпульсивність, прагнення до гострих емоційних переживань, недостатній рівень самоконтролю та схильність до поведінкових девіацій. Виявлено, що представники цієї групи більшою мірою орієнтовані на зовнішнє самоствердження та можуть демонструвати ризиковані форми поведінки.

Водночас асоціальний тип делінквентної поведінки характеризується найбільш вираженими негативними особистісними змінами. У представників цієї групи домінують асоціальна спрямованість, бездуховність, неадекватність самооцінки, негативні звички, застрявання, збудливість та нерозвиненість пізнавальних процесів. Отримані результати свідчать про деформацію морально-ціннісної сфери, недостатній розвиток внутрішнього морального контролю, схильність до конфліктності, агресивності та порушення соціальних норм. Встановлено, що саме асоціальний тип має найбільш стійкий і виражений характер делінквентних проявів.

Результати статистичного аналізу підтвердили наявність достовірних

відмінностей між контрольною та експериментальними групами за більшістю досліджуваних параметрів. Найбільш значущими чинниками ризику формування делінквентної поведінки виявилися нейротизм, слабкий тип нервової системи, тривожність, екзальтованість, демонстративність, негативні звички, неадекватність самооцінки, бездуховність та асоціальна спрямованість. Це свідчить про те, що делінквентна поведінка співробітників ОВС тісно пов'язана з особливостями емоційно-вольової сфери, моральних установок та рівнем соціально-психологічної адаптації особистості.

На основі отриманих результатів було розроблено методичні рекомендації з профілактики делінквентної поведінки співробітників ОВС. Визначено, що профілактична робота повинна мати комплексний характер та включати психодіагностичні, психопрофілактичні, психокорекційні й організаційно-психологічні заходи. Особливе значення має своєчасне виявлення осіб групи ризику, розвиток емоційної стійкості, навичок саморегуляції, морально-ціннісних орієнтацій та комунікативної компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- вдеев Л.Г. Стан та перспективи розвитку професійної орієнтації в Україні / Л.Г.Авдєєв. – К.: ІПО ДСЗУ, 2022. – 64 с.
- ндрєєва Г. В. Професійна мотивація співробітників органів внутрішніх справ: особливості інституційного впливу / Г. В. Андрєєва // Право і Безпека. - 2019. - № 2. - С. 206-211. -
- асиста І.В. Вплив ступеня завантаженості на прийняття рішень слідчим / І. В. Басиста // Форум права. - 2021. - № 4. - С. 31-36.
- алабанова Л.М. Використання психосоматичних патернів в психотерапевтичній і психокорекційній роботі /Л.М.Балабанова //Психологічні технології в екстремальних видах діяльності. – Донецьк, 2020. – С.5-7.
- алл Г.О. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології / Г.О.Балл // Психологія і суспільство. – 2024. - №4. – С.60-74.
- есчастний В.М. Використання тренінгових технологій у психолого-педагогічному супроводженні навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів МВС України /В.М. Бесчастний//Психологічні технології в екстремальних видах діяльності. – Донецьк, 2011. – С.14-15
- єлова М.Е. Психологічний відбір співробітників недержавних підприємств безпеки /М.Е.Бєлова //Вісник ОНУ. – 2025. – Т.10. – Вип.10. – С.23-29.
- ех І.Д. Категорія “ставлення” в контексті розвитку образу “Я” особистості / І.Д.Бєх //Педагогіка і психологія.- 2020. - №3. – с. 9-21.
- ольшакова А.М. Особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій та часові перспективи осіб юнацького віку /А.М.Большакова //Наука і освіта. –
- ольшакова А.М. Часові перспективи та життєтворчий потенціал особистості / А.М.Большакова//Вісник ОНУ. – 2023. – Т.18. – Вип.22. – Ч.1. – С. 38-45.
- Ващенко І.В. Професійна успішність працівників правоохоронної сфери: онтологія проблематики / І.В. Ващенко // Проблеми сучасної психології: Зб-к наук. пр. Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології

- ім. Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 12. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2020. – С. 69-73.
- ласенко К.В. Формування цілепокладання під час навчання вищої математики майбутніх інженерів-машинобудівників /К.В.Власенко, Л.А.Ісікова // Didactics of mathematics: Problems and Investigations. – Issue # 34. – 2020. – С.7.14.
- олдштейн А. Тренінг контролю гніву /А. Гольдштейн //Практична психологія та соціальна робота. – 2023. - №4. – С.61-76.
- риця Т.Г. Значення відомчої освіти для підготовки працівників ОВС України /Т.Г.Гриця //Право і безпека. – 2022. - №4. – С.55-59.
- ичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології /І.М.Дичківська. – К.: Наукова думка, 2024. – 244 с.
- орожко І.І. Сім'я рефлексивного модерну: філософські інтенції / І. Дорожко // Гілея: науковий вісник. - 2023. - № 73. - С. 218-220. –
- адорожній В.В. Чи готовий наш правоохоронець до екстремальних ситуацій сімейного життя? /В.В.Задорожній, Б.П.Кривцун //Вісник університету внутрішніх справ. – 2021. - №8. – С. 170-173.
- HYPERLINK "http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%87%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%A1\$" \o "Пошук за автором" Ковальчишина С. В. Психологічні особливості виявів професійної деструкції у слідчих органів внутрішніх справ на етапі професіоналізації / С. В. Ковальчишина. //Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. - 2022. - Вип. 5.
- окоріна Ю.Є. Екзистенційні символи кризової особистості /Ю.Є.Кокоріна// «Проблеми загальної та педагогічної психології». - 2021. - Т. XIII, вип. 3. – С.133-140.
- окун О.М. психологічні особливості та передумови професійного вибору

особистості на етапі оптації /О.М.Кокун //Наук. записки інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. Академіка С.Д.Максименка. – 2020. – Вип.37. – С. 198-208.

орольчук М.С. Психодіагностика /М.С.Корольчук, В.І.Осьодло. – К.: Ніка-Центр, 2020. – 400с.

остюк Г.С. Роль професійного самовизначення в формуванні особистості /Г.С.Костюк // Професійна орієнтація учнів. – Київ, 1971. – с187 с.

лимова О.В. Свідоме професійне самовизначення у контексті формування особистості майбутнього фахівця / О. В. Климова, С. А. Ісаєнко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2021. Вип. 155. Ч. 2. – С. 299–306.

рутько С.В. Психологічні особливості життєвих стратегій особистості /С.В.Крутько //Вісник ОНУ. – 2021. – Т.16. – Вип.7. – С.126-132.

итвин В.В. Мотивація професійного самовизначення поліцейського /В.В.Литвин //36. наук. праць з актуальних проблем економічних наук. – Одеса, 2025. – С.87-

акаренко П.В. Професійна "Я-концепція" майбутніх фахівців правоохоронної діяльності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / П.В. Макаренко; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2021. — 18 с.

аксименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.] / С.Д.Максименко. – К.: Форум, 2022. Т.1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 320 с.

аноха І.І. Психологія потаємного “Я” / І.І.Маноха. – К.: Поліграфкнига, 2021. – 448 с.

оскаленко А. П. Професійна адаптація працівників ОВС : метод. рекомендації / Москаленко А. П., Кобзін Д. О., Соколов В. О. – Х. : Університет внутрішніх справ, 2020. – 70 с.

очерний С. Поняття «методологія» та його структура /С.Мочерний//Психологія і суспільство. – 2022. - №2. – С.58-82.

’ясоїд П.О. Концептуальні засади систематизації психологічного знання

/П.О.М'ясоїд//Психологія і суспільство. – 2022. - №2. – С.26-47.

осенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості / Е.Л.Носенко // Психологія і суспільство. – 2020. - №4. – С.95-110.

сичка О.В. Особливості цілеполагання особистості в умовах життєвої кризи / О.В. Осичка // Збірник наукових праць «Соціальні технології: актуальність, проблеми теорії та практики». – Одеса. – 2019. – С.48-53.

сичка О.В. Смыслосприйняття особистості під час життєвої кризи / О.В.Осичка

снови психології [за ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця]. – К.: Либідь, 2022. – 632с.

хременко О. Р. Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності : автореф. дисс. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.09. «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. Р. Охременко. – Київ, 2023. – 28 с.

анок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості : монографія / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. —К. : Ніка-Центр, 2026. — 280 с.

ідласа І.А.Життєва ситуація особистості та життєва проблема //Наукові записки Інституту психології ім.. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2022. – Випуск 22. – С.282-289.

ідласа І.А.Психологічний аналіз категорії життєвого шляху особистості. Автореф. дис. ... канд. психол.наук., Київ, 2019.

ометун О.І. Застосування методики соціально-психологічного тренінгу в процесі формування професійного іміджу працівників правоохоронних органів /О.І.Пометун //Вісник університету внутрішніх справ. – Харків, 2021. - №8. – С.131-134.

отапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец.19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Є. М. Потапчук. – Хмельницький, 2024. – 28 с.

расол М.І. Проблема формування усвідомленого батьківського ставлення в сім'ях працівників ОВС шляхом психологічного тренінгу /М.І.Прасол //

- Проблеми екстремальної та кризової психології. - 2021. - Вип. 10. - С.133-138.
- проблеми психологічної герменевтики [за ред. Н.В.Чепелевої]. – К., 2024. – 276 с.
- примак В.П. Особливості підготовки поліцейських кадрів країн Євросоюзу в другій половині XX – початку XXI століття /В.П.Примак //Зб. Наук. Праць Хмельницького ін-ту соціальних технологій Університету «Україна». – 2023. - №1 (7). – С.199-202.
- прудка Л.М. Теоретичні аспекти використання тренінгових технологій у навчально-виховному процесі при формуванні професійної усталеності у курсантів. / Л.М.Прудка // Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 20 жовтня 2025 р.) / За ред.Л.І.Мороз. – Київ: КЮІ МВС,
- пустовіт В.А. Смысловая організація особистісного досвіду /В.А.Пустовіт //Наука і освіта. – 2024. - №6-7. – С.236-237.
- пилипенко Н.Г. Теоретичні аспекти дослідження життєвих стратегій в юнацькому віці /Н.Г.Пилипенко //Актуальні проблеми практичної психології. Ч.ІІ. – Херсон,
- роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології/Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії/ За заг. ред. В.О.Татенка. - К.: Ли-бідь,
- сафін О. Д. Людський чинник в особливих умовах діяльності та праці: психологічний аспект / О. Д. Сафін // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2020. – № 8. – С. 107–119.
- саватко Ю. І. Освіта у світі людини: час змін? Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. - 2021. - Т. 123. - С. 3-9.
- середницька І.Я. До проблеми самовизначення особистості / І.Я.Середницька//Наука і освіта. №5-6 2025. С.93-95.
- середницька І.Я. Взаємозв'язок між проблемами майбутнього та Я-концепцією в юнацькому віці особистості /І.Я.Середницька//Наука і освіта. №5-6 2024. С.95-

околовський В. В. Педагогічні умови формування емоційно-вольової культури майбутніх офіцерів системи МВС України у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / В. В. Соколовський; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. - Харків, 2024. - 20 с. -

ступакова О.В. Гендерні особливості ставлення до соціально-значущих сфер життєдіяльності працівників слідчих підрозділів ОВС на різних етапах професіоналізації /О.В.Ступакова //Психологічні технології в екстремальних видах діяльності. – донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О.дідоренка,

атенко В.А. Про «психологічний генезис» у Е.Гуссерля та проблему суб'єктних перетворень психіки в онтогенезі /В.А.Татенко//Психологія і суспільство. –

атенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології/В.О.Татенко //Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. - К.: Либідь, 2023. - С. 316-358.

Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів Внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): автореф. дис...доктора психол. наук : 19.00.06 «Юридична психологія» / Тімченко О. В. – Харків, 2023. – 35 с.

Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2023. – 372 с.

Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності /Т.М.Титаренко. - К.: Либідь, 2023. - 376 с.

Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : [наук. моногр.] / [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лєпіхова та ін]; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2022. – 512 с.

Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій / Національна академія педагогічних наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; [за наук. ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2021. –

272 с.

итаренко Т. М. Кризове психологічне консультування / Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2020. – 64 с.

итаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. – К.: Марич, 2019. – 76 с.

итаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. - К.: Либідь, 2023. - 376 с.

ищенко, С. П. Покликання - свідчення обдарованості [Текст] / С. П. Тищенко // Обдарована дитина: Науково-практичний освітньо-популярний журнал. - 2024. - N 10. - С. 38-50.

HYPERLINK

"http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-

bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A5%D0%B0%D0%B2%D1%83%D0%BB%D0%B0%20%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD\$" \o "Пошук за автором" Хавула Р. М. Психологічні чинники вибору шлюбного партнера в юнацькому віці / Р. М.Хавула // Проблеми гуманітарних наук. Серія : Психологія. - 2022. - Вип. 29. - С. 189-201.

авула Р.М. Батьківство як психологічний феномен /Р. М. Хавула // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XI, част. 1. – К., 2019. – С. 554–562. –

ебанова В.І. Вибір стратегій подолання стресу /В.І.Шебанова, К.В.Дорохова //Актуальні проблеми практичної психології. Ч.ІІ. –

рченко В.М. Психічні стани людини: системний опис /В.М.Юрченко. – Рівне,

ебикін О. Я. Психологічні основи тренінгових технологій /О.Я.Чебикін, Т.В.Сінельнікова. – Одеса: Видівництво ТОВ «Лерадрук», 2023. – 229 с.

епелева Н.В. Особистісна підготовка практикуючого психолога /Н.В. Чепелева Основи практичної психології [під ред. В.Панка, Т.Титаренко, Н.Чепелевої]. – К.: Либідь, 2000. – 354с.

ворська Г.Х. Теоретичні та методичні засади формування соціально-професійної зрілості курсантів вищих навчальних закладів МВС України [Текст] : Дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Яворська Галина Харлампіївна ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. - К., 2019. - 479 с.

Ямницький В.М. Життєтворчі риси особистості //Наука і освіта. - №5-6, 2019. – С.116-118.

HYPERLINK

"http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-

bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%AF%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%9E\$" \o "Пошук за автором" Ямницький О.

В. Аксіологічні складові професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх практичних психологів / О. В. Ямницький // Наука і освіта. - 2024. - № 12. - С.

Яценко Т.С. Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах/ Т.С.Яценко // Наука і суспільство. –2024. - №4. – С.

77. Aldwin C.M. Coping and self-regulation across the life span/ C. M. Aldwin, E. A. Skinner, M. J. Zimmer-Gembeck, A.Taylor K. Fingerman, C. Berg, J. S

m 78. Bolt M.A. The Social Cognitive Model for Computer Training: An Experimental Investigation// M.A. Bolt. Dissertation. - Virginia Polytechnic Institute and State University: Blacksburg, Virginia 1999. – p. 139.

h 79. Bilings A.G., Moos R.H. Coping, stress, and social resources among adults with unipolar depression// J. Pers. and Soc. Psychol. 1984. V. 46. P. 877 – 891.

80. Brown M. T. New Issue on Police Training / M. Brown. – N.–Y., 1998.

T

.

A

n

t

o

n